

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгəлмəр мəجمуəси)

Икинчи бурəхылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏРТƏВИ
журналının əlavə

Бакы—1965

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəси)

Икинчи (46-чы) бурахылыш

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бақы—1965

МҮНДӘРИЧАТ

Проф. А. Абдуллаев — Мүәллимнн нитг мэдәнијјәти һаггында

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ј. Кәримов — Ибтидан синифләрдә лүгәт ишниннн апарылмасына даир

Нагы Күнәшли — Әмәли јазыларын өјрәдилмәсинә анд дәрә нүмунәләри

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

К. Кәримов — Мүрәккәб чүмлә тәдрисиннн бә'зи мәсәләләринә даир

К. Гачыбәјова — Сифәт бәһсиннн өјрәдилмәсиндә мугајисә үсулундан нечә истифадә едирәм

Ә. М. Асланов — Сахур тәркибли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисиннн бә'зи мәсәләләри

Г. Таһиров — Грамматик тә'рифләрин шакирдләрә мәннмсәдилмәси тәчрүбәсиндән

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ

М. А. Асланов — Әдәбијат дәрсләриндә әјанилик

М. Мә'симов — Совет дөврүндә илк сатирик һекајәләр һаггында

Б. Бағыров — VIII синифдә «Комсомол поемасы»нын тәдриси тәчрүбәсиндән

Ч. Мәммәдов — Әдәбијат дәрсләринн нечә тәдрис едирәм

Б. Мәммәдов — IX—XI синифләрдә ишә јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән

Бу китаблары охумагы мәсләһәт билирик.

Сәһ.

3

14

24

32

42

50

55

62

74

82

92

98

101

Профессор А. АБДУЛЛАЕВ.

МҮӘЛЛИМИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

(Икинчи мәгалә)

Мүәллимнн нитги мә'налы, долғун вә ифадәли олмалыдыр

Мүәллимнн нитгинә мүвәффәгијјәт газандыран әсас амилләрдән бири, онун тәдрис едәчәји материалы дәриндән вә јахшы билмәсидир. Инсан нә данышачағыны јахшы билсә, һәмнн материалы нечә вә һансы јолларла формалашдырыб ифадә етмәк мәсәләси хејли асанлашар.

Материалы билмәк мүәллим үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәти олан мәсәләдир. Инсаннн зейниндә сөз вә ифадәсиз, дил материалы олмајан чылпаг фикирләр јохдур. Инсанда һансы бир фикир әмәлә кәлирсә о, мүәјјән бир сөз вә ифадә әсасында мејдана чыхыр.

Фикирләр бир-бириннн ардынча формалашмаға башладығы заман, һәмнн фикирләри билдирәчәк ифадәләр дә сәлигәјә дүшмәјә башлајыр. Дил фикирләри формалашдыран вәситә вә ејни заманда һәмнн фикирләрин ифадәсидир. Инсан сөзләрин көмәји илә фикирләшдијиндән шүбһәсиз, онун дахили нитги сәсли нитгдән фәргләнир. Әкәр фикир јахшы дүшүнүлүбсә демәк, онун сөзлә ифадәси дә мүәјјән дәрәчәдә ишләниш, «редактә едилмиш» олур.

Беләликлә, мүәллимнн нитгинә мүвәффәгијјәт газандыран зәрури шәртләрдән бири онун материалы јахшы билмәсидир. Нитг мэдәнијјәти мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт вермиш мәшһур тәнгидчи Белински демншидир ки, инсан јалныз мүәјјән бир фикрә малик олдуғу заман јахшы данышыб јазә биләр. Лакин о, јалныз о заман даһа јахшы данышыб јазә биләр ки, мүәјјән фикрә малик олсун, јә'ни өзү һәмнн фикри јарадыб формалашдыра билсин, һәмнн фикрин мүәллифи олсун вә материала јарадычы јанаша билсин.

Материалы билмәкдән башға, елә амилләр дә вардыр ки, мүәллим мүтләг онлары нәзәрә алмалыдыр. Мә'лумдур ки, мүәјјән материалы ејни дәрәчәдә јахшы билән ики адамдан

бири ону (материалы) көзөл ифадэ едэ билдији һалда, о бириси буну ејни сәвијјэдэ етмәји бачармыр. Демәк, материалы билмәкдән әләвә, башга бир шәрти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу шәрт исә, шифаһи нитгини хүсусијјәтләрини билмәк вә ән башлычасы сәлис нитгә јијәләнмәји бачармагдыр. Сәлис нитгини башлыча хүсусијјәти ондадыр ки, бурада мұәллим сәлигә илә, тәмиз вә инандырычы данышмалы вә бә'зиләри ки ми данышмаг әвәзинә мәтнин һәрфән үзүндән охумамамыдыр. О, һәр бир чүмләни сон дәфә редактә олунмуш вә чох сәлис бир шәкилдә ифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Мұәллим дәрә заманы ики вәзифәни јеринә јетирмәлидир: 1) өзү һазырладыгы мәтнин (мұһазирә, мұсаһибә, мә'рузә вә с.) мұәллифи олмалы; 2) һәммин мәтнин билаваситә шакирдләрә (динләјичиләрә) чатдырманын ичрачысы олмалыдыр. Демәк, мұәллимдән тәкчә јахшы мұәллифлик дејил, ејни заманда гүсурсуз нитг мәдәнијјәти дә тәләб олунур ки, бүтүн бунлар мәгсәдмұвафиг сурәтдә һазырланыб, нүмунәви бир чыхыш шәклинә салынмалыдыр.

Мұәллим евдә јазы столунун архасында отуруб дәрә һазырлашаркән бир шәраитдә, синиф гаршысында чыхыш етдикдә исә тамамилә башга бир шәраитдә олур. Әкәр мұәллим синиф шәраитиндә бөјүк фасиләләрлә данышса, јахуд мұәјјән мүддәт сусуб дурмагла шакирдләри көзләмәјә мәчбур етсә, онда һаглы олараг шакирдләр белә бир суал верә биләрләр: мұәллим нә үчүн сусуду? Бәлкә онун фикирләри долашмыш вә ја нәји исә јаддан чыхармышдыр?

Бунлардан башга, адәтән тәчрүбәли мұәллимләр дәрә дејә-дејә синифи һәмншә нәзарәт алтында сахламага чалышыр, дарыхан, әснәјән вә тез-тез саата вә ја гапыја бахыб зәнкин вурулмасыны көзләјән шакирдләри көрүрләр. Белә һаллары мұшаһидә етмәк шүбһәсиз, мұәллимә пис тә'сир едир вә она өз фикирләрини јахшы формалашдырыб ифадә етмәјә мане олур.

Шүбһәсиз, мұәллим шакирдләр гаршысында јалныз фикирләрини гајдаја салыб формалашдыран бир мұәллиф дејил, ејни заманда о, вәзифәсини јеринә јетирән јахшы бир ифачы да олмалыдыр. Мұәллифлик мәдәнијјәтини ифачылыг мәдәнијјәти илә ујғунлашдырмаг хүсусән, јени мұәллимлијә башлајанлар үчүн о гәдәр дә асан иш дејилдир. Лакин бу чәтинлији ардан галдырмаг, әлбәттә, мүмкүндүр. Јүзләрлә јахшы вә габагчыл мұәллимләримизни тәчрүбәси бизи әмин едир

ки, натиглик мәһарәти илә дәрә демәк вә ја мұһазирә охумаг бүтүн мұәллимләримиз үчүн мүмкүн олан бир ишдир. Ашчаг бир сыра башга устадлыг вә мәһарәтләр ки ми, натиглик дә (јә'ни тә'сирли, ајдын вә парлаг, ифадәли данышмагы бачармаг да) мұәллимдән кәркин әмәк вә јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәји тәләб едир. Чох вахт белә суаллар ортаја чыхыр: нә үчүн филанкәс савадлы, мәдәни, мә'луматлы бир адам олдугу һалда, натиглик бачармыр? О, күтлә гаршысында чыхыш едиб өз билијини башгаларына верә билмир? Бә'зиләрини дә башга бир суал марагландырыр: бәлкә натиглик мәһарәти писанда ападанкәлмә бир истә'дад вә ја тәбиәт веркиси ки ми бир шејдир? Бу суалын чавабы гәдим латын аталар сөзүндә даһа дәгиг ифадә олунмушдур; орада белә дејилир: «Инсан шаир ки ми доғулур, лакин натиг ки ми сонрадан һазырланыр».

Бу бир һәгигәтдир вә дүнијанын бир чох көркәмли натигләринин јарадычылыг тарихиндә артыг тәсдиг олунмушдур. Белә исә нә үчүн бәс бир сыра дәрин мә'луматлы адамлар күтлә гаршысында мәһарәтлә чыхыш едә билмирләр? Бунун ики сәбәби вардыр: әввәлән, көрүнүр ки, белә адамлар динләјичиләр гаршысында фикирләрини формалашдырмаг бачарығына малик дејилләр; икинчиси исә, онлар һазырладылары мәтнин динләјичиләрә чатдырмагда чәтинлик чәкир, чыхыш заманы һәјәчанланырлар. Көрүнүр онлар күтлә гаршысында мұвәффәгијјәтли чыхыш етмәк үчүн мұәјјән тәчрүбәјә малик дејилләр.

Мұәллимин синиф вә аудиторија гаршысында мұвәффәгијјәтли чыхышы, дили јахшы билмәсиндән вә онун зәнкинликләриндән истифадә етмәји бачармасындан да чох асылыдыр. Әкәр мұәллим, зәнкин лүғәт еһтијатына, гүввәтли вә тутарлы һәкиманә сөзләрә, мұхтәлиф нөвлү чүмләләрә малик олса, онда о, чыхыш үчүн сәрраст сөз вә чүмләләр, мұхтәлиф ифадә васитәләри сечиб ишләдәр вә беләликлә дә өз фикирләрини сәрбәст вә тә'сирли гура биләр. Данышанын лүғәт, фразеоложи, грамматик имканлары мөһдуд исә, онун нитги дә мүтләг касыб вә јекнәсәг олачагдыр. Бизим дилимиз данышана (натигә) чох зәнкин вә кепиш имканлар верә билир; чүнки данышмаг үчүн мұасир Азәрбајчан дилиндә минләрлә сөз тапмаг мүмкүндүр.

Азәрбајчан дилиндә сөз о гәдәр чохдур ки, биз мұәјјән бир мөфһуму ифадә етмәк үчүн һәммин сөзүн бир нечә синонимини талыб ишләдә биләрик; мәсәлән: елә ашағыдакы сөзләри алаг:

1) чагырмаг, гышгырмаг, сәсләмәк, багырмаг, һајламаг...
2) үз, сифәт, бәниз, чамал, сима... 3) шикәст, чолаг, топал, ах-саг, шил... вә с.

Мүәллимни нитг мәдәнијјәти јалныз сөз зәнкинлијиндән асылы дејил, о ејни заманда фразеоложи васитәләрдән дә асылыдыр. Фразеолокија дедикдә биз образлы, сәрраст вә һәккиманә сөзләри нәзәрдә тутуруг. Белә сөзләрә, нитгимизи көзәлләшдириб рәнкарәнк едән, ону динләјичиләрдә дәрини тәсир бураха биләчәк парлаг бир шәклә салаң аталар сөзү, зәрби-мәсәлләр, афоризмләр вә с. дахилдир.

Нитгдә чүрбәчүр тәсвири бојалардан истифадә етмәк үчүн дил данышана кениш имканлар верир. Ашагыдакы мисалларда образлы вә сәрраст сөзләрини, афоризмләрини нә чүр орижинал вә дәгиг ишләдилмәсинә диггәт еләк.

- 1) «Инсана архадыр онун камалы,
Ағылдыр һәр кәсин дәвләти, малы...»
(Н и з а м и)
- 2) «Гүввәт елмәдир, башга чүр һеч кәс
һеч кәсә үстүңлүк ејләјә билмәз...»
(Н и з а м и)
- 3) «Јазыг о адамдыр ки, вичданы тәмиз дејилдир».
(А. П у ш к и и)
- 4) «Әкәр дүшмән тәслим олмазса, ону мәһв
едәрләр». (М. Г о р к и)
- 5) Инсан сөзү—чох вүғарла сәсләнир.
- 6) Елм ағын чырағыдыр вә с.

Мүәллимни јухары синиф шакирдләри вә хүсусән али мәктәб тәләбәләри гаршысында мүвәффәгијјәтли чыхыш етмәси, онун габагчадан мәшгәләјә чидди һазырлашмасындан чох асылыдыр. Мүәллим мүәјјән бир мөвзуја анд чыхыша һазырлашыркән, һәмни мөвзуја даир онун нитг мәдәнијјәтинин тәмәли дә гојулмаға башлајыр; јә'ни о, фикрини јахшы ифадә едә билмәк үчүн тәсирли вә ифадәли нитг васитәләри тапмаға чалышыр. Буна көрә дә, тәчрүбәси аз олан кәч мүәллимләр, чыхыш етмәкдән габаг онун мәтнини јазыб диггәтлә редактә етмәли вә сонра бир нечә дәфә учадан охумалыдырлар. Шакирдләрдә (динләјичиләрдә) мараг ојатмаг үчүн синиф вә ја аудиторијада мәтни үзүндән охумаг дејил, онун мәзмунуну сөјләмәк лазымдыр. Әкәр мүәллим мәтни габагчадан тәкликдә уча сәслә охумуш олса, орадакы нөгсанлар ор-

таја чыхар вә ағыр чүмләләр, сүи'и китаб дили вә с. бу кими гүсурлар арадан галдырыла биләр.

Демәк, мүәллим (натиг) өз чыхышынын (дәрс вә ја мүһазирәсинин) мәтнини јазыб һазырларкән, јадда сахламалыдыр ки, о, аудиторијада үзүндән охумагы дејил, данышмагы нәзәрә алмалыдыр. Бүтүн булар ону нәтичәдә чанлы данышыг дилинә јахышлашмаға јөнәлдәчәкдир. Н. К. Крупскаја өз «Ишләмәји Лениндән өјрәнмәлијик» адлы китабында гејд едир ки, В. И. Ленин өз күтләви чыхышларына һазырлашыркән, отагда кәзишәр, чүмләләри јарымуча бир сәслә сөјләјәр вә сонра исә кағызда јазарды.

Демәк, мүәллим (натиг) чыхыша һазырлашдыгы заман китаб дилиндән фәргли олан, чанлы данышыг дилинни хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Тәчрүбәли вә јахшы мүәллимләр һәмишә мәшгәләләрә (мүһазирәјә) һазырлашыркән сөјләјәчәкләри һәр бир чүмләни конспектләринә гејд етмәнишдән әввәл, ону јарымуча бир сәслә тәләффүз едир, сонра исә јазырлар.

Мә'лумдур ки, мүһазирә вә мә'рузә заманы јазылы мәтни үзүндән охумаг, данышанын ишини мәһдудлашдырыр, нитги јекнәсәг вә дарыхдырычы шәклә салыр, натиги, јахуд үмумијјәтлә чыхыш едәни исә диктора, мәтни үзүндән охујан бир тираәтчијә чевирир.

Бу вәзијјәт исә аудиторија илә натиг, синифлә мүәллим арасында зәрури олан рабитәни јаратмаға имкан вермир. Бундан башга, шакирд вә тәләбәләрдә (динләјичиләрдә) белә бир тәәсүрат әмәлә кәлир ки, данышан өз сөзләрини дејил, башгасынын сөзләрини тәкрат едир. Тәчрүбә көстәрир ки, динләјичиләр натигин әлиндә конспект көрмәк истәмирләр.

Шүбһәсиз, мә'рузә вә мүһазирәләрини мүхтәлиф нөвләри вардыр; мәсәлә: академик сессия вә ичласларда адәтән мә'рузәни үзүндән охумаг бир гајда, адәт кими гәбул олуңмушдур. Лакин орта мәктәбин јухары синифләриндә, јахуд али мәктәбләрдә мүһазирә заманы мәтидә јазыланлары сөзбәсәз охумаг олмаз, бурада чанлы данышыг дилиндән истифадә етмәк лазымдыр. Белә һалларда јалныз ситатлары охумаг, өзү дә јахшы охумаг зәруридир. Бу мәсәлә хүсусән, һәр бир сөзү диггәтлә сечилиб гыса вә дүрүст ифадә олуңмуш вә дәјишдирилмәси һеч чүр мүмкүн олмајан марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндән кәтирилән ситатлара анддир.

Күтлө гаршысында чыхыш етмэк, елө өзлүжүндө мүэжжөн бир бачарыг вэ сэнэтдир. В. И. Ленин күтлөви чыхышын хүсусијјэтини белө характеризэ етмишдир:

«Һәр бир тәблиғатчынын вэ һәр бир тәшвиғатчынын мәһарәти мәһз ондан ибарәтдир ки, мөвчуд динләјичиләрә ән јахшы тә'сир көстәрә билсин, мә'лум бир һәгигәти бу динләјичиләрә мүмкүн гәдәр даһа инандырычы бир сурәтдә, мүмкүн гәдәр даһа асанлыгла мәнимсәнилән бир шәкилдә, мүмкүн гәдәр даһа ајдын вэ мөһкәм гавранылан бир шәкилдә чатдырсын»¹.

Мүәллим белө бир сәнәтә јијәләнмәли вэ өз ифадәсини сәлислији үзәриндә инадла чалышмалыдыр.

М. И. Калинин бу хүсусда данышаркән гејд етмишдир:

«Тәшвиғат ишиндә ән чәтин чәһәт, лазыми гајдада данышмағы өјрәнмәкдир. Илк бахышда адама белө көрүнә биләр ки, бурада чәтин бир шеј жохдур, чүнки адам ики јашындан данышмаға башлајыр! Һәгигәтдә исә бу иш бөјүк вэ чәтин бир ишдир. Бурада чәтинлик нәдән ибарәтдир?»

Тәшвиғатчы өз фикрини елә парлаг ифадә етмәлидир ки, адамларә тә'сир едә билсин, һәм дә тәшвиғатчынын истәдији шәкилдә тә'сир едә билсин. Ејни заманда сиз өз фикринизи јығчам ифадә етмәлисиз, чүнки вахтыныз аз олур. Фикир динләјичиләр үчүн ајдын олмалы вэ онларын һәр бири тәрәфиндән баша дүшүлмәлидир. Бүтүн бунлар чох чәтин шејләрдир.

Дили классикләрдән өјрәнмәк лазымдыр... Дил тәшвиғатчы үчүн һәр шејдир»².

Нәтичә оларәг гејд етмәлијик ки, орта вэ али мәктәб мүәллимләринин дәрә, јахуд мүһазирәләрини динләркән, нитг мәдәнијјәти нөгтеји-нәзәриндән, бир сыра нөгсанларә раст кәлмәк олур. Һәмни нөгсанлар тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир.

Биринчи нөгсан, габагчадан јазылыб һазырланмыш мәтнин синиф вэ ја аудиторја гаршысында бүтүнлүклә үзүндән охумагдыр. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу һал сон илләрдә кеһиш тәчрүбә олунмагда вэ елми биликләрин шакирд вэ тәләбәләримизә чатдырылмасы имканларыны мүэјжән дәрәчәдә зәифләтмәкдәдир.

¹ Бах, В. И. Ленин, Әсәрләри, Бақы, 1951, 17-чи чилд, сәһ. 339.

² М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Бақы, 1948, сәһ. 182—183.

Мәшгәләләри белө апардыгда чанлы сөз штампланмыш (басмагалыб) китаб дили илә әвәз олунур, нитг јекнәсәг шәклә дүшүр, мүәллимни (натигни) фәрди кејфијјәтләри бир нөв һисс олунмур, жоха чыхыр. Мүәллим мәтнин үзүндән охујан гираәтчијә вэ ја диктора чевриләрәк, һазыр чүмләләрлә данышмаға башлајыр.

М. И. Калинин күтлө гаршысында чыхыш едәнләрә чанлы сөздән истифадә етмәји чох тә'кидлә мәсләһәт көрүр вэ һәмни мәсәләни белә изаһ едирди: «Һазыр чүмлә илә данышмағын нә демәк олдуғуну билирсинизми? Бу о демәкдир ки, сизни дүшүнчәннз ишләмир, јалныз дилинз ишләјир, һазыр чүмлә илә сиз адамларә тә'сир едә билмәсиниз. Она көрә тә'сир едә билмәсиниз ки, бу чүмләләри сиз демәсәниз дә билирләр. Сиз еһтијат едирсиниз ки, фикринизи өз сөзүнүзлә ифадә етсәниз, о гәдәр көзәл чыхмаз. Сәһв едирсиниз. Онда сиз даһа јахшы динләрләр, фикриниз динләјичиләрә даһа јахшы чатар... Сиз анчаг һазыр чүмләләри тәкрар едирсиниз. Бу исә нитгинизи рәсмиләшдирир. Һәр кәс өз дили илә, анасынын она өјрәтдији дил илә данышмаға чалышмалыдыр. Ән јахшы дил —ннанын ки, үрәкдән дејирәм, ананын дилидир. Биз дејирик: мүәллим, мүәллим, мүәллим олмаг бөјүк шејдир. Бу да доғрудур. Лакин мүәллим адамларә анчаг һазыр дүстурлар вермәклә мәшғул олса, бундан нә чыхар?... Буна көрә мүәллимдән тәләб едилән биринчи шеј одур ки, өз дили илә анасынын өјрәтдији дилдә данышсын. Грамматика гајдаларыны өјрән ки, дүз данышсан, амма тәбини дилдә, ади диллә даныш.

Мән демәлијәм ки, мүәллимләрин иши ән чәтин ишләрдән биридир: Мәнә һәтта белә кәлир ки, мүәллим фитрәтән мүәллим олмалыдыр. Мән, сөзүн әсил мә'насында мүәллим нәзәрдә тутурам. Бә'зи адамлар вар ки, чох шеј билирләр. Мән бир чох адамларә таныјырам ки, чох көзәл биликләри вар, амма белә адам мүәллим тә'јин едилсә өз дәрәсини јахшы изаһ едә билмәз. Мүэјжән билик сәһәсини билмәк кифајәт дејилдир, ону елә изаһ етмәји дә бачармаг лазымдыр ки, динләјичиләр јахшы дәрк етсинләр.

Буна көрә мән белә күман едирәм ки, ән биринчи шәрт, дилин дүзкүн олмасыдыр. Ушаглары басмагалыб шејләрә, һазыр дүстурларә өјрәтмәјә чалышмајын,—белә шејләр онларын бир гулағындан кириб, о бири гулағындан чыхар... Дил тәбини олмәзса, динләјичиләри чәлб етмәз... Дилимиз зәнкин-

дир, сиз дә ону хараб етмәјин, корламајын, бу зәнкин дили ушаглара өјрәдин».¹

М. И. Калинин бу сөзләри бүтүлүклә орта вә али мәктәб мұәллимләринә дә анддир. Мұәллим дә тәшвигатчы кими өз фикрини шакирд вә ја тәләбәләрә тә'сир едә биләчәк дәрәчәдә парлаг ифадә етмәли, онун фикирләри синиф (вә ја аудиторија) үчүн ајдын олмалы вә динләјичиләрин һәр бири тәрәфиндән асанлыгла дәрк едилмәлидир.

Орта вә али мәктәб мұәллимләринин дәрәс вә мұһазирәләриндә нитг мәдәнијәти нөгтеји-нәзәриндән мұшаһидә олунаи икинчи нөгсан, мұәјјән ихтисаслара даир нәшр олуиуш елми-методик әдәбијјатын дил чәһәтдән гүсурлу олмасыдыр. Гејд етмәлијик ки, бир чох елми-методик әдәбијјат һәләлик мұәллимләрини чанлы вә парлаг бир диллә сипаһланмалары үчүн нүмунә олачаг сәвијјәдә дејилдир. Беләликлә, мұәллимләрин истифадә етмәләри үчүн бир сыра јахшы вә јарарлы елми-методик әсәрләрлә бәрәбәр дил вә үслуб чәһәтдән бә'зи гејри-мүнасиб материаллара да раст кәлмәк мүмкүндүр ки, шүбһәсиз буилар да мұәјјән дәрәчәдә мұәллим вә мұһазирәчиләрин нитгинә өз мәнфи тә'сирини кәстәрир.

Мәсәлән, мұхтәлиф мәгалә вә китаблардан алынмыш ашагыдакы чүмләләрини дил вә үслуб чәһәтдән гурулушуна диггәт едәк.

1) «Бураја ишә кәндәрилмиш вә ја кәлмиш адамлар әһатә едилдирдир».

2) «Азәрбајчанда мәктәбәгәдәр тәрбијә мұәссисәләринини тәшкил едилдији ил дөврләриндән вә онун сонракы инкишафыны тә'мин етмәк үчүн РСФСР-ин бу сәһәдәки тәчрүбәләриндән кәниш истифадә едилдирди».

3) «Лакин бунула белә гејд етмәмәк олмаз ки, һәмни әсәрләрдә јарадычы тәхәјјүл мүстәгил психоложи проблем кими дејил, фәлсәфи, естетик вә бәдин јарадычылыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едилмишдир. Бу фикир вә мұлаһизәләрини бә'зиләри иди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.»

4) «Һәтта, Вундтун фикринчә, ушаг фантазијасынын чичәк-ләймә дөврү олан 3 јашындан 9 јашына гәдәр дә бу чәһәтдән әсас бир дәјишиклик нәзәрә чарпмыр.» вә с.

Мұәллимни нитги јалныз дүзкүн, ајдын вә дәгиг олмагла мәсәлә битмир, бу нитг ејни заманда аһәнкдар да олмалыдыр.

¹ М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Баки, 1948, сәһ. 50—52

Нитгин аһәнкдарлығы тәкчә көзәллик үчүн дејилдир, онун ејни заманда әмәли әһәмијјәти дә вардыр. Аһәнкдар нитг һәмишә асанлыгла тәләффүз едилир, динләјичи вә охучу үчүн чәзибәли олур вә үмумијјәтлә, јахшы дәрк едилир. Нитг аһәнкдар олдугда әввәлән, динләјичини дарыхдыран јекнәсәг сәсләрә јер верилмир, икинчи исә нитгдә мұәјјән ритм, вәзи һисс олунур ки, бу да сәсләрини тонуну дүзкүн вә мәгсәдәмүвафиг шәкилдә јүксәлдиб-алчалтмаг үчүн имкан јарадыр.

Бундан башга чүмләнни аһәнкдарлығыны позан ајры-ајры һадисәләрә дә раст кәлмәк олур ки, буну да нәзәрә алмаг лазымдыр. Бурада һәр шејдән әввәл, сөзләрдә һәддиндән артыг ишләдилән фышылтылы сәсләрин гулаға (динләјичијә) пис тә'сир етдијини кәстәрмәк олар. Мәсәлән, ашагыдакы чүмләјә диггәт едәк:

«Шәһәрини мәшһур шаирләри, әдәбијјатшүнаслары, һејкәл-тәрәшлары да шанлы бәјрамда иштирак едир вә шән чыхышлары, ше'рләри илә мәчлисдәкиләри шадландырырдылар».

Көрүндүјү кими, бу чүмләдә ш сәси һәддиндән артыг ишләдилдијинә көрә, һәм чүмләнни үслуб көзәллијини позур, һәм дә гулаға пис тә'сир едир.

Әлбәттә, чүмләдә аһәнкдарлығы позан сәбәбләр чохдур; мәсәлән, кечмиш заман фе'лләри әвәзинә данышыгда бә'зән индики, бә'зән дә мүзәрә заман фе'лләрини ишләтдикдә, чүмлә ағырлашыр, аһәнк позулур вә үслубча гүсурлу шәклә дүшүр:

«Кәдәрәм көрәрәм ки, Сәмәд евдә мәшгулдур, дејәрәм ки, дур кедәк кәзмәјә, разы олмаз; дејәр: әлимдә ишим вар, һеч јерә кетмәрәм».

Шүбһәсиз, јухарыдакы чүмләдә аһәнкдарлығы көзләмәк үчүн ону үслубијјат нөгтеји-нәзәриндән тәхминән белә гурмаг лазым иди:

«Кетдим көрдүм ки, Сәмәд евдә мәшгулдур; дедим, дур кәзмәјә кедәк; деди ки, ишим гуртармамыш һеч јерә кетмәрәм».

Јухарыдакы мисалдан көрүндүјү кими, шүһуди кечмиш фе'лләри әвәзинә, мүзәрә заман фе'лләрини ишләтмәк һәм мә'на дәгиглијини итирир, һәм дә чүмләнни гејри-аһәнкдар бир шәклә салыр. Һалбуки, нәгли кечмиш фе'лләри әвәзинә лазым кәлсә, индики заман фе'лләрини ишләтмәк мүмкүндүр.

Чүмләдә нитгин аһәнкдарлығыны позан вә буна көрә дә онун көзәллијини, тә'сирини азалдан тәкрарлара да јол верилмәмәлидир. Ашагыдакы чүмләјә диггәт едәк:

«Гаршыда Күр чаынын сујунун көпүкләринин парылтысы күмүш кими ишыг сачырды». Бу чүмлө үслубча нөгсанлыдыр; чүнки орада сыраланмыш тә'јини сөз бирләшмәләри ифадәни ағырлашдырмыш вә аһәнкдарлығы позмушдур. Демәк, чалышмаг лазымдыр ки, ејни чинсли вә охшар сәс, сөз вә тәркибләр чүмләдә бир-биринә јахын ишләдилмәсин; аһәнкдарлығы позан вә гулаға ағыр кәлән нә варса, башгасы илә әвәз едилсин вә с.

Бөјүк сөз устасы А. П. Чехов бир јазычынын «стала» вә «перестала» сөзләрини ејни чүмлә ичәрисиндә јан-јана ишләтдијини көрдүкдә, буну дөзүлмәз алдандырмыш вә белә јахын вә ејни типли сөзләрини гоншулуғуну үслуб чәһәтдән гүсурлу һесаб етмишдир.

Бу нөгтеји-нәзәрдән ашағыдакы чүмләјә диггәт едәк: «Сәдр ичәри кириб, салам вериб, һамы илә әл тутуб, отурдугдан сонра, сөзә башлајыб деди...» Бурада, «иб», «уб» вә «јыб» шәкилчиси илә әмәлә кәлмиш фе'ли бағламаларын һәддиндән артыг ишләдилмәси, шүбһәсиз, чүмләнни аһәнкдарлығына хәләл кәтирмиш вә үслубу позмушдур. Һәмни чүмләни дәјишдириб тәхминән белә гурмаг лазымдыр: «Сәдр ичәри кириб салам верди вә һамы илә әл тутуб отурду, бир аз сонра о, сөзә башлајыб деди...» вә ја «Сәдр ичәри кирди, салам вериб һамы илә әл тутду; сонра да кечиб отурду вә данышмаға башлады».

Чүмләнни аһәнкдарлығы үчүн зәрури олан шәртләрдән бири дә нитгдә мүүјјән вәзи вә өлчүнү, јә'ни ритми көзләмәкдир. Әкәр нитгдә ритм, јә'ни мүүјјән бир вәзи вә өлчү варса, о заман тәләффүз едилән вә ја башгалары тәрәфиндән динләнилән бүтүн сөзләр асанлыгла дәрк олуначагдыр. Белә һалларда истәр данышан вә истәрсә охујанын дили долашмыр, сөзләр ајдын тәләффүз едилди, мә'наја көрб лазым олан јерләрдә фасилә көзләнилмир. Бир сөзлә, нитгдә мүүјјән бир мувазинәт вә өлчүнүн олдуғу һисс едилди; бурада вургулар тәләб олуидуғу гајда үзрә, ајры-ајры сөзләрин үзәриндә гојулур вә чүмләдә сөзләрин јерли-јериндә ишләдилмәсинә хүсуסי диггәт верилди.

Ашағыда Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндән Ејваз Әсријанын бир монологуну веририк. Сиз, бөјүк сәнәткарын мәһарәтлә јаратдығы һәмни чүмләләрини гурулушундакы аһәнкдарлығы, ритмә вә доғурдуғу тә'сирә диггәт едди.

«Сизин милли намусуңуз пулдур, мәнсәбдир! Азәрбајчанлылар бизим дүшмәнимиз дејил. Олар да бизим кими јүк

дашыјыр, чәкич вурур, торпаг дашыјыр, тәр төкүр, бир парча гуру чөрәк газанырлар; онларла бизим нә дүшмәнчилијимиз вардыр. Лакин сиз, ики доғма гардашы боғушдурур, һәр икисинин ганыны сорурсуңуз... Бизим дүшмәнимиз онлар дејил, бизим дүшмәнимиз сизсиниз; сиз ағамјанлар, сиз саламовлар вә сизин габағыңызда кедән император жандармлары. Бизим вурушумуз милләт вурушу дејил, синиф вурушудур».

Орта вә али мәктәб мүүллимләри өз чүмлә гурмаг бачарыларыны артырмаға диггәт етмәли вә шакирдләринә дә фикирләрини, дахили һисс вә дујгуларыны сәлис, ајдын бир диллә ифадә етмәк вәрдишини газандырмалыдырлар.

Мүүллимин нитг мэдәнијјәти һаггында данышаркән, бурада ону да гејд етмәлијик ки, нитг мэдәнијјәтинин башлыча әләмәтләриндән бири дә дүзкүн әдәби тәләффүздүр. Мүүллим тәләффүз нормаларына е'тинасиз вә ја садәчә олараг, диггәтсиз јанашдыгда, онун нитги кејфијјәтчә зәифләјәр вә тә'сир күчү хејли азалар. Бунун нәтичәсидир ки, чох вахт синиф вә ја аудиторија, дүзкүн әдәби тәләффүз нормаларыны көзләмәјән, јахуд сөзләрдә вургулары дүзкүн ишләдә билмәјән мүүллимләрини данышығыны (нитгини) марагла динләмир; мәсәлән: *ка'федра* әвәзинә *кафе'дра*, *сим'а* әвәзинә *Си'ма*, *мүб-тәд'а* әвәзинә *мү'бтаде* вә с. дејәнләр аз дејилдир.

Мүүллим синиф вә ја аудиторија гаршысында чыхыш едикән, һәм өз, һәм дә шакирдләринини тәләффүзүнү изләмәли, дүзкүн әдәби тәләффүз нормаларына риәјәт етмәлидир.

Орфографија нормаларында олдуғу кими, тәләффүз нормаларында да ваһид бир гајданын көзләнилмәси чох зәруридир. Бу нормалара риәјәт етмәјиб, тәләффүзү тәһриф етмәк, әлбәттә савадсызлыг вә мэдәнијјәтсизлик әләмәтидир. Шүбһәсиз нитг мэдәнијјәти мәсәләләрини јалныз китаб васитәси илә өјрәнмәк олмаз. Мүүллим көзәл нитгә јијәләнмәк үчүн ејни заманда мәһарәтли нәтигләрин, мұһазирәчиләрин вә ја көркәмли бәди сөз усталары, актјор вә дикторларын чыхышларыны да динләмәли вә онлардан өјрәнмәлидир. Мүүллим јалныз данышығыны нәзарәт алтында сахламаг вә дилини мүнтәзәм олараг тәкмилләшдирмәк јолу илә өз нитг мэдәнијјәтини артырыб зәнкиңләшдирә биләр. Ән јахшы сөз усталарынын тәчрүбәси көстәрир ки, дил үзәриндә мүнтәзәм иш апардыгда, о һәмишә фајдалы нәтичә верир.

І. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

І. ҚӘРИМОВ,
педагогик елмләр намизәди.

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ЛҮГӘТ ИШИННИ АПАРЫЛМАСЫНА ДАИР

Лүгәт үзрә иш шакирдләрнин нитгинин, тәфәккүрүнүн үмуми инкишафынын әсасыдыр. Ибтидаи синифләрдә бу иш даһа бөјүк әһәмијјәт газаныр. Чүнки ушагларда әтраф мүһит һаггында бир чох тәсәвүрләр ибтидаи тәһсил дөврүндә јараныр. Бунунла әлагәдар олараг, шакирдләр сүр'әтлә јени сөз вә терминләр өјрәнир, онлары өз нитгләриндә ишләтмәјә сәј едирләр. К. Д. Ушински бу дөврүн әһәмијјәтинин чох доғру ифадә едәрәк јазыр: «Ушаг ана дилини мәнимсәјәркән јалһыз сөзләри, онларын бирләшмәләри вә дәјишмәләринин дејил, һәм дә һәдсиз-һесабыз анлајышлары, әшјалара даир көрүшләри, бир чох фикирләри, һиссләри, бәдин образлары, дилин мәнтиг вә фәлсәфәсинин дә мәнимсәјир, һәм дә асан вә чәлд бир шәкилдә, ики-үч илдә мәнимсәјир. О дәрәчәдә тез мәнимсәјир ки, сонралар ијирми иллик сәј вә методик тәлим нәтичәсиндә онун јарысыны белә мәнимсәјә билмир».¹

Ибтидаи синифләрдә лүгәт үзрә ишин гаршысында шакирдләрнин лүгәт еһтијатыны зәккинләшдирмәк, фәаллашдырмаг, дәгигләшдирмәк вә онларын нитгинин тәмизлији угрунда мүбаризә апармаг кими чидди вәзифәләр дурур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә шакирдләрнин лүгәт иши ана дили тәдрисинин чох мүһүм, мүрәккәб вә чәтин саһәләриндән биридир. Демәлијик ки, мәктәб практикасында вә истәрәә методикада ән аз ишләнмиш саһәләрдән бири дә лүгәт үзрә ишдир.

Лүгәт үзрә ишә белә лагејд мүнасибәтин нәтичәсидир ки, ибтидаи синифләрдә ана дилинин тәдриси саһәсиндә чидди сәһвләрә јол верилир. Бу сәһвләрин бир нечәсинин гејд еләк:

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагогик әсәрләри, Баки, 1953, сәһ. 115.

1) Бә'зи мүәллимләр лүгәт иши илә мәшгул олсалар да бу иши јалһыз изаһлы гираәт дәрсләриндә апарыр вә Азәрбајчан дили, хүсусилә орфографија тәлими илә зәиф әлагәләндирирләр. Лүгәт ишинин апарылмасыны дүзкүн планлашдырмаг вә синифләр арасындакы әлагәни мүәјјән етмәк чох вахт нәзәрә алынмыр.

2) Мәктәбләримиздә лүгәт үзрә иш эпизодик характер дашыјыр. Мүәллимләрнин бир гисми ону тәсадүфдән-тәсадүфә, системсиз вә гејри-мүнтәзәм апарыр. Лүгәт үзрә ишә ил әрзиндә бир нечә мәшгәлә ајырмагла кифајәтләнән мүәллимләр дә вардыр.

3) Лүгәт үзрә иш апарыларкән чох вахт үзәриндә сөһбәт кедән әшја вә ја һадисә һаггында шакирдин тәсәвүрү олмур. О, јалһыз дәрсликдә верилән тәсәвүрә әсасланыр ки, бу да нәтичә етибары илә әшја илә онун сурәти арасында учурум јарадыр.

4) Лүгәт үзрә ишин апарылмасы үчүн материал дүзкүн сечилмир. Мүәллим һәр бир дәрсдә изаһ едәчәји сөзләри әввәлчәдә сечилмир, онлары мәналарына, әсәрин мәзмунуну баша дүшмәкдә әһәмијјәтинә көрә гуллашдырмаг. Бунун нәтичәсидир ки, бә'зән мүәллим шакирдләрнин нитгиндә чох аз тәсадүф олунан сөзләрин үзәриндә дајаныр, әтрафлы ајдынлашдырылмалы олан сөзләри исә өтәри изаһ етмәклә кифајәтләнир.

5) Јени сөзүн мәнасы чох вахт контекст харичиндә (чүмләдән, мәтидән чыхарылараг ајрылыгдә) изаһ олунур. Изаһат белә кетдикдә охунан материалын мәзмуну нәзәрә алынмыр. Нәтичәдә шакирдләр чох вахт сөзүн мәнасыны билсәләр дә ону өз нитгләриндә ишләтмәкдә чәтинлик чәкирләр. Сөзүн контекстдән кәнарда изаһы охунан мәтнин мәзмунуну баша дүшүлмәсинин чәтинләшдирир. Чүнки сөз һәгиги мәнасыны јалһыз контекст ичәрисиндә газаныр.

6) Шакирдләрә изаһ олунмуш сөзләрин мүәјјән гисминин гејри-фәал лүгәтдән фәал лүгәтә кечмәси, нитг практикасында мөһкәмләндирилмәси үзрә иш лазыми сәвијјәдә апарылмыр. Шакирдләрнин јени өјрәндикләри вә ја мәналарыны дәгигләшдирдикләри сөзләрдән шифаһи нитгдә, ифадә вә ишә јазаркән истифадә олунмасына фикир верилмир.

Сөзләр нитг харичиндә өјрәдилдијиндән шакирдләр онлары дүзкүн ишләтмәји бачармырлар.

Сон илләрдә III—IV синифләрдә өјрәдичи характерли ифадә вә ишәләра һазырлыг мәшгәләләри үчүн хүсуси саатын

ајрылмасына бахмајараг, лүгәт үзрә иш үчүн чох көзәл имканын олдуғу бу саатлардан да јахшы истифадә едилмир.

7) Бә'зи мәктәпләрдә лүгәт үзрә ишин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә олунамур. Хүсусилә мәтидән бәднин тәсвир васитәләрин сечмәк, јазычынын нә үчүн бу вә ја дикәр сөзү ишләтмәсини изаһ етмәк, мүәјјән сөзә синоним, антоним сөзләр сечмәк, сөзләри групплашдырмаг вә с. үзрә иш апарылмыр.

8) Лүгәт үзрә иш башга тәдрис фәиләри илә әлағәләндирилмир. Бә'зи мүәллимләр һесаб, тәбиәтшүнаслыг, рәсм вә дикәр фәиләрин тәдриси просесиндә шакирдләрин лүгәтинин јени сөз вә терминләрлә зәнкинләшдирилмәсинә аз әһәмијјәт вериләр.

Бүтүн булар шакирдләрин лүгәтинин касыб, нитгинин јекнәсәг олмасы, зәифләмәси илә нәтичәләнир. Мәһз бунун нәтичәсиндир ки, ибтидан, һәтта, орта мәктәби битирән шакирдләрин мүәјјән һиссәси өз фикирләрини мүстәғил ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онларын нитгиндә лексик сәһвләрин чохлуғу лүгәт еһтијатынын касыблыгы илә характеризә едилир.

Ибтидан синифләрдә лүгәт иши програм материалы үзрә мүәјјән едилмәли вә һәр бир синифдә мәнимсәдилмәси зәрури олан сөзләрин әксәријјәти дәрсликләрдә өз әксини тапмадыдыр. Мүәллим ајры-ајры синифләрдә шакирдләрә мәнимсәдиләчәк әсас лүгәт фондуну дәрслик вә дикәр тәдрис вәсаитинә әсасән әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәлидир. Бу, мүәллимә ишин истигамәтинин тә'јин етмәк үчүн план тутмаг имканы верәр. Белә олдуғда о, өјрәдиләчәк сөзләри бәрабәр сурәтдә бөлүшдүрәр, бу иши башга нөв ишләрлә әлағәләндирирмәк јоллары үзәриндә дүшүнмәјә имкан тапар.

Мөвчуд дәрсликләринизин чоху дәрин елми-тәдгигат вә експеримент әсасында јазылмадығындан онларын лүгәтиндә бөјүк тәсадүфилијә јол верилмишдир. Бурада ајры-ајры синифләрдә охујан шакирдләрин лүгәт минимуму өјрәнилмәмиш вә бу чәһәт дәрсликләрин тәртиби заманы нәзәрә алынмамышдыр. Мәһз буна көрә дә мүәллим јухарыда ирәли сүрүлән тәләбләри јеринә јетирмәкдә чәтинлик чәкир.

Мә'лумдур ки, дәрсликләрин лүгәтинин һәммин синифдә охујан шакирдләрин лүгәтинә табе етмәк дүзкүн дејилдир. Әкәр белә оларса, тәбиндир ки, шакирдләрин нитг инкишафы үзрә һеч бир иш апармаг олмаз. Дәрслик јени сөз вә ифадәләр тәсвир васитәләринин зәнкинлији, бәднин дил чәһәтдән шакирдләрин нитгиндән јүксәкдә дурмалыдыр. Дәрсликләрдә ша-

кирдләрин малик олдуғлары лүгәти дејил, онларын јијәләнмәли олдуғлары лүгәти ахтармаг лазымдыр. Лакин дәрсликдә бу лүгәтин верилмәсиндә вә онун шакирдләрин нитгинә дахил едилмәсиндә мүәјјән систем көзләнмәлидир.

Ана дили дәрсликләринин лүгәтинин тәһлили көстәрир ки, бу сәһәдә мүәјјән сәһвләрә јол верилмишдир.

Ана дили дәрсликләринә вахтындан әввәл чохлу јени вә чәтин сөз дахил едилмишдир. Мәсәлән, I синфин дәрслијиндә мә'насынын изаһы һәммин дөврдә чәтин олан: ноғул, ада, Марс, сә'ј вә с. кими сөзләр вардыр.

II синфин дәрслијиндә «тач», «шәфа», «дүрр», «либас», «тәмсил», «өзүл», «әзәмәтли», «фәвварә», «каинат», «Азәртәдриснәшр», «әһлиләшдирибләр», «јенилмәз», «вүғарлы», «ләвазимат» вә с. III синфин дәрслијиндә «гарапача», «фејхуа», «манналы», «Мидија», «Ассурија», «албан», «Урарту», «Газака», «Гәбәлә», «феодал», «лабүд», «сијаси», «фәалијјәт», «марксист дәрнәји» вә с. IV синфин дәрслијиндә, «естафет», «рифаһ», «лауреат», «френч», «шух чичәкләр», «лары», «јасовулбашы», «сардин», «батареја», «декабристләр», «јенилмәз», «мартен собасы», «улу», «пишқаз» вә с. сөзләрин верилмәси, һәм дә изаһсыз, әјаниликсиз верилмәси доғру дејилдир.

☆

Шакирдләр өз фикирләрини ифадә етмәк вә динләјичијә чатдырмаг үчүн кифәјәт гәдәр сөз еһтијатына јијәләнмәлидирләр. Онларын фәал лүгәти нә гәдәр зәнкин оларса, нитги дә о гәдәр мәзмунлу, анлашығлы вә чаңлы олар. Лүгәт еһтијаты зәнкин олмајан шакирд өз фикрини ифадә етмәкдә чох чәтинлик чәкир, мұвафиг сөзләр тапыб ишләдә билмир. Лүгәтин касыблыгы нитги јекнәсәг вә анлашылмаз едир. Грамматика вә башга фәиләрин тәдриси заманы бир сыра чәтинликләрдә чох вахт мәһз лүгәтин касыблыгы илә бағлы олур.

Шакирдләрин лүгәтинин зәнкинләшдирмәк үчүн мүхтәлиф мәнбәләр вардыр. Тәбиәт вә инсанларын һәјаты үзәриндә мүшаһидә, синифдәнхарич гираәт, дәрслик, гәзет, шәкил, мүәллимин нитги, кино, радио, ушағлары әһәтә едәнләрин нитги, өз фикрини ифадә етмәкдә шәхси сә'јләри вә с. бу кими шәраитдә шакирдләрин лүгәти зәнкинләшир.

Лүгәт үзрә ишин тематикасы чохчәһәтли вә рәнкарәнкдир. О, мэдәни адамлар үчүн зәрури олан сөзләр даирәсинин әһәтә етмәлидир. Ичтиман һәјат, мэдәнијјәт, мәншәт, тарих, техника, өлкәнин мұдафиәси, тәбиәт, әмәк, елмин мүхтәлиф сәһвләри вә с. мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Лакин буларын һамысыны бирдән-бирә вермәк олмаз. Лүгәтин зән-

кииләшдирилмәси илк нөвбәдә шакирдләрнин чанлы нитги вә һәјат тәчрүбәсинин әсасында апарылмалыдыр.

Лүғәт үзрә иши дүзкүн тәшкил етмәк, шакирдләрнин лүғәт еһтијатыны зәнкииләшдирмәк, һәр шејдән әввәл, онларын лүғәтини дигтәтлә өјрәнмәк лазымдыр. Һәр бир синифдә охујан шакирдләрнин лүғәтини мүәјјәнләшдирмәк, онларын һамысы үчүн ејни олан сөзләри сечмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки ејни синифдә охујан шакирдләр мүхтәлиф мәишәт вә нитг мүһитиндә јашајырлар. Кичик јашлы ушагларын нитги чох дәјишкән олмасы илә дә фәргләнир.

Ибтидан синиф шакирдләрнин нитги үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, онларын ишләтдикләри сөзләрин әксәријјәти һәјатда тез-тез раст кәлдикләри әшја вә һадисәләрин адларыдыр. Она көрә дә илк нөвбәдә шакирдләрнин мәишәтлә әлағәдар лүғәтинин мүәллим тәрәфиндән өјрәнилмәси зәруридир.

Кичик јашлы мәктәблинин мәишәт лүғәти дедикдә, әсәсән, биткиләр, һејванлар, анлә, бәдән үзвләри, палтар вә ајаггабы, дәрә шејләри, әмәк аләтләри, әрзаг, ојунлар вә ојунчаглар, ев шејләри, гушлар, нәглијјат васитәләри, инсанларын сәнәти, гоһумлуг адлары вә с. нәзәрдә тутулур.

Шакирдләрнин мәишәт лүғәтини «Биткиләр», «Һејванлар», ев шејләри вә с. кими бөјүк мөвзулар үзрә өјрәнмәк дүзкүн дејилдир. Иш белә тәшкил олундугда шакирдләрнин лүғәт хүсусијјәтләрини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Онлар, мәсәлән, мејвә вә тәрәвәзи гарышдырдыглары һалда, «Биткиләр» ады алтында јазаркән сәһвә јол вермирләр. Она көрә дә шакирдләрнин лүғәтини өјрәнәркән һәммин мөвзулары бир гәдәр парчаламаг лазымдыр. Мәсәлән, биз 31 нөмрәли мәктәбин II синифләриндә шакирдләрнин лүғәт хүсусијјәтләрини өјрәнәркән «Биткиләр» мөвзусуну «Мешә ағачлары», «Мејвә», «Тәрәвәз», «Чичәкләр» олмагла дөрд сәһәјә ајырдыг. Шакирдләр бу башлыглар алтында билдикләри лүғәти јазанадәк програм үзрә «Мешә», «Бағ» вә «Диррик» мөвзулары кечилмишди. Шакирдләр дәрсликдән мүхтәлиф мәтиләр охумуш, мұвафиг экскурсијаларда олмушдулар.

Јазылы ишләрин нәтичәси көстәрди ки, шакирдләр ағач, мејвә, тәрәвәз вә чичәк һаггында ајдын тәсәввүрә малик дејилләр. Сәһвә јол верән шакирдләрлә фәрди сөһбәт заманы мәлүм олду ки, онлар бәзи әшјаларын адларыны ја тамамилә билмир, ја да башгалары илә гарышдырырлар.

78 шакирддән 21-и ағач вә колу фәргләндирә билмәмиш, 9-у гаратиканы, 12-си исә итбурну күлүнү ағач һесаб етмишдир. Бәзи шакирдләр ағчагајынла гајыны һәтта әјани вәсәнт әсасында да ајыра билмәмишдиләр. 8 нәфәр шакирд шам вә күкнары ајыра билмәдијиндән, онлары сәдәчә олараг ијнәјарпаглы ағачлар адландырмышды. 5 шакирд палма һаггында тәсәввүрә малик олмадыгы һалда, онун адыны башгаларындан ешидәрәк јадда сахлајыб јазмышды.

Бәзи шакирдләр «тәрәвәз» сөзүнүн мәнасыны баша дүшмәмиш, жемиш, гарпыз, алма, армуд вә нары тәрәвәз һесаб етмишди. Бәзиләри исә, әксинә, хијар вә көкү мејвә анландырмышды.

Фәрди сөһбәт заманы ајдын олду ки, бәзи шакирдләр нәркизкүлү, хорузкүлү, новрузкүлү кими чичәкләрин адларыны «Көјәрчин» журналындан охујараг јадда сахлајыб јазмышлар, өзләрини исә танымырлар.

Бу чүр һаллар мәишәтлә әлағәдар лүғәтин башга сәһәләринә анд јазыларда да өзүнү көстәрир. Тәдгигат заманы шакирдләр ев һејванлары сырасында белка (дәлә), тутугушу, бұлбұл, сичан вә башга һејванлары да јазмышдылар.

I—II синиф шакирдләрнин гушлар, тәбиәт һадисәләри һаггында тәсәввүрләри даһа зәифдир.

Онлар јағыш, күләк, гар вә с. һаггында тәсәввүрләри олдуғу һалда, долуну ғыровдан, човғуну туфандан фәргләндирә билмирләр. Онлар гушларын адларыны саја билдикләри һалда, шәкилләринә (вә ја мүгәввалара) бахыб јалныз сәрчә, гарға вә көјәрчини фәргләндирә билирләр.

Бу мисаллардан көрүндүјү кими, ибтидан синифләрдә, хүсусилә I—II синифләрдә шакирдләрнин лүғәтиндәки сөзләрин чоху онларын һәјатында тез-тез раст кәлдикләри әшја адлары, онлара анд әләмәтләр вә һәрәкәтләр билдирән сөзләрдир.

Мүәллим синфиндәки һәр бир шакирдин лүғәт хүсусијјәтләринә бәләд олмалыдыр. О, дәрә һазырлашаркән лүғәт үзрә апарылачаг ишләри конкрет шәкилдә планлашдырмалыдыр; шакирдләрнин көзләри гаршысындакы әшја һаггында китабда нә дејилдијини, шакирдләрнин һәммин әшја һаггында нәләри билдикләрини вә онлара нәләрин верилмәли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәлидир.

Мүәллим шакирдләрнин лүғәт хүсусијјәтләрини контекстдә, рабитәли нитг үзрә иш процесиндә өјрәнмәлидир. Бу мәгсәдлә I синифдә реал һәјаты әкс етдирән натурал шәкилләр үзрә апарылан иш көзәл нәтичә верир. Шакирдләрнин лүғәт хүсу-

сијјәтләринин өјрәнилмәсиндә мүхтәлиф әшја вә ја әшја шәкилләрини көстәриб адларыны хәбәр алмаг, модел вә мүгәванын тәсвирини тәләб етмәк мүһүм әһәмийјәтә маликдир. Шакирдләрин лүгәт хүсусијјәтләри нағылетмә просесиндә мејдана чыхыр вә өјрәнилир. Шакирд өз фикрини рабитәли шәкилдә ифадә етдикдә онун нитг хүсусијјәтләри даһа ајдын өзүнү көстәрә билир.

Һәһәјәт, шакирдләрин лүгәт еһтијатыны өјрәнмәк үчүн III—IV синифләрдә иншалар јаздырмаг даһа фајдалыдыр. Инша јазыларда шакирдләрин лүгәт еһтијатыны һесаба алмаг вә үмумиләшдирмәк хејли асанлашыр.

Бә'зән шакирдләрдә мүәјјән әшја һаггында тәсәввүр олдугу һалда, һәммин әшјаны ифадә едәчәк сөз чатышмыр. Јахуд елә олур ки, шакирдин билији гејри-дәгиг олур. Мәсәлән, шакирд дәрјазы таныјыр, ондан һарада истифадә олундуғуну билир, лакин «Бу нәдир?» суалына «От бичән шеј» дејә чаваб берирләр. Демәли, онун дәрјаз һаггында тәсәввүрү олдугу һалда, ону ифадә едәчәк сөз јохдур. Ораг, шана, дырмых, күрәк, кәтмән, сәки, шан, пәтәк вә с. һаггында да ејни сөзләри демәк мүмкүндүр.

Она көрә дә ибтидан синифләрдә елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин лүгәт еһтијаты варлыға ујғун олсун, башга сөзлә шакирдин тәфәккүрү вә нитги мәзмунлу олсун. Шакирдләрин тәфәккүр вә нитгинин мәзмуну исә бир мәнбә — дүјғу вә тәсәввүрләр әсасында јараныр.

Конкрет әшја вә ја һадисә илә бағлы олмајан сөз, анлајыш јарада билмәз. Анлајышсыз исә биликләр системинин јаранмасы, мәнтиги тәфәккүрүн инкишафы мүмкүн дејилдир.

Демәли, дилин мәнимсәнилмәси јалһыз варлыг һаггындакы реал тәәсүрат, конкрет тәсәввүр әсасында, әтраф аләмн өјрәнмәк әсасында мүмкүндүр. Она көрә дә ибтидан синифләрдә әтраф аләм һаггында тәсәввүрләрин јаранмасына бөјүк әһәмийјәт верилмәлидир.

Тәсадүфи дејилдир ки, ана дили програмына екскурсија, мүшаһидә вә әшја дәрсләринин тәшкили даһил едилмишдир. Бә'зи мүәллимләр әјани вәсаитин ролуну лазымынча гијмәтләндирмир, програмын тәләб етдији екскурсија, мүшаһидә вә әшја дәрсләринин тәшкилине лагејд мүнасибәт бәсләјирләр. Онлар әтраф аләмдәки әшја вә һадисәләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәләрини кифајәт гәдәр тәшкил етмирләр. Она көрә дә тәсәввүрләрин јаранмасы үзәриндә иш чох вахт һадисәләр һаггында билијин верилмәси илә әлагәсиз шәкилдә

кедир. Ушаглар әшја һаггында тәсәввүрә малик олмадан она иһд мә'лумат алырлар. Мәсәлән, ибтидан синиф шакирдләри, хүсусилә шәһәр мәктәбләриндә охујан шакирдләр биткиләр, һејванлар, гушлар, һәшәрәт вә с. һаггында чох мәһдуд мә'лумата маликдирләр.

Тахыл биткиләри илә әлагәдар експеримент гојдуғумуз III синифләрдә «Тахыл биткиләри» мөвзусунда әшја дәрси кечилдикдән вә дәрсликдәки мәтн охундугдан сонра апарылан сөһбәт заманы 25 шакирддән јалһыз 2-си арпаны, 3-ү човдары буғда илә гарышдырмыш, 5 нәфәр вәләмири, 4 нәфәр чәлтији, 5 нәфәр дарыны танымамышды. Әшја дәрсиндә шакирдләрин диггәтинин һәр бир тахыл биткисинин характер әләмәтләринә чәлб олунмасы, мүәллимин рәһбәрлији илә онларын мүгајисә едилмәси мүсбәт нәтичәсини көстәрмишди. Шакирдләрин әксәријјәти тахыл биткиләрини асанлыгла фәргләндирә вә адларыны дејә билирдиләр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, шакирдләр өјрәндикләри әшја, һәрәкәт вә һадисә һаггында конкрет тәсәввүрә малик олмадыгда онларын билији, һәмчинин нитги гејри-дәгиг олур. Бу да ибтидан тә'лим дөврүндә ән чидди нөгсанлардан биридир. Н. Ф. Титова һағлы олараг јазыр: «Шакирдин шүүрунда конкрет тәсәввүрләрин кифајәт гәдәр еһтијаты топланмадан, вахтындан әввәл анлајыша кечмәји ибтидан тә'лим вә тәрбијәдә горхулу чатышмазлыг һесаб етмәк лазымдыр».¹

Әтраф аләм һаггында тәсәввүрләр зәнкин олдугда, шакирдләр јалһыз дәрсликдәки биликләри өјрәнмирләр. Һәјәт өзү дәркетмә предмети олур. Лакин әтраф аләм һаггында тәсәввүрләрин топланмасы һәлә тәфәккүрүн инкишафы үчүн аздыр. Тәһлил-тәркиб фәалијјәтинин тәкмилләшмәси нәтичәсиндә мүгајисә етмәк, системләшдирмәк, үмумиләшдирмәк, һәмчинин ајры-ајры фактлары үмумиләшдирилмиш биликләрдә бирләшдирмәк просесиндә тәфәккүр инкишаф едир. Бу нәтичәјә һаил олмаг әгли тәрбијәннин әсас мәсәләсини һәлл етмәк демәкдир.

Ибтидан синифләрдә изаһлы гираәт дәрсләри һәр шејдән әввәл шүүрлулуг принципи әсасында тәшкил олунур. Шакирдләр дүзкүн, сүр'әтли, ифадәли охумаг кими гираәт вәрдишләринә јалһыз гираәт материалыны шүүрлу мәнимсәмә әсасында јијәләнә биләрләр. Шүүрлу гираәтин инкишафында исә

¹ Н. Ф. Титова, Ибтидан тә'лимдә нитг мәдәнијјәти (русча), Москва, 1960, сәһ. 48.

лүгәт үзрә иш хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Шакирдләрин јени сөз вә ифадәләри шүүрлу мәнимсәмәләри үчүн онларын вахтында мүәллим тәрәфиндән изаһ олунамасы зәруридир. Сөзүн шүүрлу мәнимсәнилмәси үчүн һәр бир сөз шакирд тәрәфиндән мүхтәлиф чалышмаларын көмәји илә дәфәләрлә ишләнмәли, мөһкәмләндирилмәлидир. Сөзүн шүүрлу мәнимсәнилмәсиндән о заман данышмаг олар ки, шакирд онун мә'насыны изаһ едә, һекајәдә нә үчүн мәһз бу сөзүн ишләндијини дејә вә ону чүмлә ичәрисиндә ишләдә билсин. Сөзүн шүүрлу мәнимсәнилмәси әјанилик тәләб едир. Дәрседә шәкил, албом, чәдвәл, коллексија, һербари вә с. истифадә олунамасы шакирдләрдә дүзкүн анлајыш вә тәсәввүрләрин јаранмасыны тә'мин едир. Сөзлә, парчанын ифадәли гираәти вә изаһы илә әлагәдар мүвафиг әјанилик олдугда шакирдләрин шүүрунда дәгиг анлајыш јараныр. Чәтин анлашылан мүчәррәд мә'налы сөзләрин мәнимсәнилмәсиндә иллүстратив материаллар мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Ибтидан синиф шакирдләринин тәфәккүрү конкретдир. Һәр һансы сөз исә јалныз һадисәнин адыны дејил, һәм дә ону, үмумиләшдирир. Бә'зән сөз үзәриндә иш заманы шакирдин һәмин сөзүн мә'насыны бүтүнлүкдә дәрк етмәси үчүн контексти бүтөвлүкдә баша дүшмәси зәруридир. Мәсәлән, IV синифдә «Кечмиш кәнддән бир мәнзәрә» һекајәси охунаркән шакирдләр «мәнзәрә» сөзүнүн, үмумијјәтлә, «Кечмиш кәнддән бир мәнзәрә» ифадәсинин мә'насыны о заман баша дүшәрләр ки, мәтнин идејасы, мәзмуну онлара чатмыш олсун. Јахуд III синиф шакирдләринин «Ирадә» сөзүнүн мә'насыны баша дүшмәләри үчүн онлара «Ирадә» һекајәсинин мәзмунуну баша салмаг лазымдыр.

Демәли, лүгәт үзрә иши биртәрәfli көтүрмәк, јалныз мәтидәки чәтин сөзләрин изаһы илә мөһдудлашдырмаг доғру дејилдир. Ајры-ајры сөз вә ифадәләрин изаһы мәтнин мәзмунунун баша дүшүлмәсини асанлашдырдыгы кими, мәтнин мәзмунунун баша дүшүлмәси дә ондакы һәр бир сөзүн мә'насынын дәгиг баша дүшүлмәсини тә'мин едир.

Бунунла әлагәдар олараг, гираәт дәрсләриндә дәрсин мүхтәлиф мәрһәләләриндә (мәтнин гираәтиндән әввәл, гираәт просесиндә вә гираәтдән сонра) сөзләрин изаһ олунамасы, һәм дә әсасән контекст ичәрисиндә изаһ олунамасы зәрури бир мәсәлә кими гаршыда дурур.

Сөзүн изаһы һәр шәјдән әввәл, шәрһ олуначаг сөзләрин дүзкүн сечилмәсиндән асылыдыр. Изаһ едиләчәк сөзүн дүз-

күн сечилмәси үчүн мүәллим шакирдләрин лүгәт еһтијатыны диггәтлә өјрәнмәлидир. Буна наил олмајан бә'зи мүәллимләр ја бүтүн сөзләри изаһ едир, ја да јалныз јени сөзләри изаһ етмәклә кифајәтләнир. Мәтидәки бүтүн сөзләр изаһ едиләркән мүәллим тәсадүфи, изаһа еһтијачы олмајан сөзләр үзәриндә дајаныр, мәтнин мәзмунунун мәнимсәнилмәси үчүн изаһы зәрури олан сөзләр исә нәзәрдән гачырылыр. Белә сәһвә јол вермәмәк үчүн мүәллим һәр бир дәрсә һазырлашаркән изаһ олуначаг сөзләри чидди мүәјјәнләшдирмәлидир.

Изаһ едиләчәк сөзү сечәркән она мәтнин мәзмунуну, бәдин идејасыны һә дәрәчәдә ача билмәси чәһәтдән, шакирдин нитг мәдәнијјәтинин онун тәфәккүрүнү нечә инкишаф етдирмәси һөгтеји-нәзәриндән, грамматика вә орфографијанын мәнимсәнилмәсинә нә дәрәчәдә көмәк едә билмәси чәһәтдән јанашмаг лазымдыр.

Лүгәт үзрә иш ана дили тәдрисинин ән вачиб сәһәси кими ибтидан мәктәб мүәллимләринин диггәт мәркәзиндә дурма-лыдыр.

Нагы КҮНӨШЛИ.

ЭМЭЛИ ЖАЗЫЛАРЫН ӨЖРЭДИЛМЭСИНЭ АИД ДӘРС НҮМҮНЭЛЭРИ

Ибтидан мәктәбин ана дили програмында бир сыра эмәли жазы нөвләринин (мәктуб, әризә, протокол, е'лан вә с.) өжрәдилмәси тәләб олунар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бир чох мәктәбләрдә мүүллимләр бу тәләбләрә лајигинчә тә'мин едә билмирләр. Ачыг десақ, мүүллим жазы тахтасында эмәли жазылардан һазыр нүмунәләр жазыр, бунлары дәфтәрләринә көчүрмәји шакирдләрә тәклиф едир вә бунунла да кифәјәтләнирләр.

Эмәли жазы нөвләринин белә формал өжрәдилмәси чох бахт бә'зи ибтидан синиф мүүллимләринин бу саһәдә дәрсин тәшкили гәјдаларыны јахшы билмәмәләриндән ирәли кәлир. Бу мәгаләдә, хусусилә кәнч мүүллимләрә көмәк мөгсәди илә габагчыл тәчрүбәләри үмүмиләшдирәрәк бир нечә дәрсин кедишини веририк.

1-чи дәрс. Дәрсин мөвзусу: «Е'лан».

Дәрсин мөгсәди: Гыса шифаһи вә жазылы е'лан жазмағы шакирдләрә өжрәтмәк.

Ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсини јохладыгдан сонра мүүллим күнүн тарихини вә ајын адыны дәфтәрләринә жазмағы шакирдләрә тәклиф едир. Ушаглар тапшырыгы јеринә јетирдикдән сонра гәләмләрини скамјанын үзәринә гојур вә мүүллими диггәтлә динләјирләр.

Мүүллим:

— Ушаглар, хор нәјә дејилер?

— Бир чох адамын бир јердә нәгмә охумасына хор дејилер.

Мүүллим:

— Доғрудур. Хор бирликдә нәгмә охумаг демәкдир. Әкәр мән сизә јени нәгмәни хорла охумағы тәклиф етсәм, охуја биләрсинизми?

— Хејр, охуја билмәрик.

— Доғрудур, хорда охумаг үчүн нәгмәни јахшы өјрәнмәк лазимдыр. Нәгмәни јахшы охумағы һарада өјрәнмәк олар?

— Хор дәрнәјиндә.

Мүүллим:

— Сабаһ ибтидан синиф шакирдләринин ичласы олачагдыр. Мәктәбимиздә хор дәрнәјинин тәшкил олундуғуну ушаглар билмирләр. Кәлин бу һагда биз е'лан жазмаг. (Бурада мүүллим «Е'лан» сөзүнү хусуси интонасија илә тәләффүз едир). Ушаглар, инди дә е'лан жазмаг гәјдасыны өјрәнәк. Фикирләшин.

Ушаглардан бири дејир:

— Мәктәбимиздә хор дәрнәји ачылмышдыр.

— Хор дәрнәјинә жазылын.

Мүүллим:

— Доғру дејирсиниз, анчаг буну тамамламаг лазимдыр.

Биз, һәр шејдән габаг, кимә мүрачиәт едәчәјимизи көстәрмәлијик.

— Биз ушагларә мүрачиәт етмәлијик.

Мүүллим:

— Доғрудур, биз әввәлчә ушагларә мүрачиәт етмәлијик.

Демәли, «Ушаглар» сөзүнү учадан, ифадәли демәлијик.

(Мүүллим «Ушаглар» сөзүнү тәләб олунан интонасија илә 2—3 ушага тәқрар етдирик).

Мүүллим:

— Инди биз нә дејәчәјик?

— Мәктәбимиздә хор дәрнәји тәшкил олунмушдур. Хор дәрнәјинә II синиф шакирдләрә гәбул олунурлар.

(Мүүллимин тәклифи илә 2—3 шакирд «Ушаглар» сөзүнү бирликдә тәқрар едир).

Мүүллим:

— Биз даһа нә демәлијик?

— Адлары һарада вә кимә јаздырмаг олар.

Мүүллим:

— Тутаг ки, «Дәрнәјә үзв олмаг истәјәнләр пионер отағында саат 12-дән 1-ә кими адларыны Сәјјарә Сәмәдоваја (мәктәбин пионер баш дәстә рәһбәринә) јаздыра биләрләр». (Мүүллимин тәклифи илә 2 шакирд әввәлдән ахыра гәдәр е'ланын жазылмасы гәјдасыны данышыр).

Мүүллим:

— Инди бу е'ланы дәфтәрә јазачағыг. Әввәлчә, хәттин ортасында башлығы («Е'лан» сөзүнү) гејд едирик. Ушаглар, е'лан сөзүнү нә чүр һәрфлә башламалыјыг вә ондан сонра нә ишарәси гојмалыјыг?

— Башлыг бөжүк һәрфлә башланыр.

Мүәллим:

— «Ушаглар» сөзүнү нечә тәләффүз етдижимизи јадыны- за салын. («Ушаглар» сөзүнү учадан вә ифадәли дедик.).

Мүәллим:

— Бу сөзү јадыда нечә көстәрә биләрик?

— Бу сөздән сонра нида ишарәси гоҗмалыҗыг.

Мүәллим:

— Биз дәрнәк рәһбәринин адыны вә фамилијасыны һан- сы һәрфлә башламалыҗыг?

— Ад вә фамилијаны бөжүк һәрфлә башламалыҗыг. Мүәл- лим е'ланын бүтүн мәтнини јазы тахтасында гејд едир. Ша- кирдләр дәфтәрләринә көчүрүрләр. Мүәллим көчүрүлмүш мәтни аҗры-аҗры дәфтәрләрдә жохлаҗыр. Сонра исә шакирд- ләр дәфтәрләрини бир-бири илә дәјишир вә бир-биринин дәф- тәрләрини жохлаҗырлар.

Јохламадан сонра мүәллим евдә е'ланы аҗры-аҗры вәрә- гәләрә көчүрмәји тапшырыр.

Е'лан

Ушаглар!

Мәктәбдә хор дәрнәји тәшкил едилмишдир. Дәрнәјә III синиф шакирдләри гәбул олунурлар. Хор дәрнәјинә үзв ол- маг истәјәнләр пионер отағында саат 12-дән 1-ә кими Сәјјарә Сәмәдоваја адларыны јадыра биләрләр.

Дәрнәк рәһбәри: Сәјјарә Сәмәдова.

Тапшырыг 1. Мәктәбдә һансы е'ланлары (нә һаггында) охудуғунузу вә бунларын нечә јазылдығыны данышын.

Тапшырыг 2. Шакирдләрдә е'лан јазмаг вәрдишини мөһ- кәмләндирмәк үчүн чалышмалар:

№ 1. Күчә һәрәкәтләринә риајәт един!

№ 2. Синифдә тәмизлији көзләјин.

№ 3. Шакирдләрә тамамланмамыш е'лан јаздырмаг вә бу- ну тамамламагы онлара тапшырмаг.

2-чи дәрс. Дәрсин мөвзусу: «Мәктуб».

Дәрсин мөгсәди: Мәктуб јазмагы шакирдләрә өјрәтмәк.

Мүәллим:

— Ушаглар, кечән ил јај тә'тилиндә ким һарада олмуш- дур?

— Мән пионер дүшәркәсиндә олмушам.

— Мән рајона пәнәмин јанына кетмишдим.

Мүәллим:

— Јахшы, сиз кимә мәктуб јазысыныз?

— Мән дүшәркәдән бабама мәктуб јазышдым.

— Мән дә рајондан атама мәктуб јазышдым.

(Мүәллимин тәклифи илә һәммин ушаглар јадыглары мәк- тубларын мәзмунуну данышырлар).

Мүәллим:

— Бу күн биз гоншу кәнд мәктәбинин III синиф шакирд- ләринә мәктуб јазацағыг. Ушаглар, мәктубу нечә башламаг олар?

— Мәктубу мүрачиәтлә башламалыҗыг.

— Биз буну нечә јазмалыҗыг?

— Салам, әзиз ушаглар!

— Сонра нә һаггында данышмалыҗыг?

— Мәктубун кимләр тәрәфиндән јазылдығыны көстәрмә- лијик.

— Доғрудур, сонра нә јазмалыҗыг?

— ...мәктәбин III синиф шакирдләриндән сизә салам! (Мү- әллим һәммин сөзләри јазы тахтасында гејд едир).

— Даһа нә һаггында јазацағымызы фикирләшин.

— Биз нечә јашаҗырыг. Нечә охујуруг. Биз һәмишә мәк- туб јазыб чаваб алмаг истәјирик. (Синфин һәјаты вә иши һаг- гында мәктуб тәртиб олунур. Мәктуб 60—70 сөздән артыг ол- мамалыдыр).

Мүәллим:

— Инди дә, ушаглар, мәктубу диггәтлә дәфтәринизә кө- чүрүн.

Тапшырыг 1. Ашағыдакы мәктубу давам етдирин.

Әзиз достум Илһам!

Пионер дүшәркәсиндән сәнә салам!

Биз сәһәр саат 10-да дүшәркәјә кәлдик. Бурада ушаглар- ла (биринчи күнү дүшәркәдә нечә кечирдијини даныш) та- ныш олмушам.

Тапшырыг 1. Мәктубун биринчи јарысыны өзүнүздән әла- вә един.

Ана, мәнним үчүн нараһат олма. Неч јерә тәк кетмирәм.

Дүшәркәдә дарыхмаға вахт жохдур. Күнләримиз чох ма- рағлы кечир. Гардашым, баčым нечәдир? Мән онлара да мәк- туб јазацағам.

Мәктубуму алан кими мәнә чаваб јазын.

Оғлун Низами.

Тапшырыг 2. Эзиз бабам вэ нэнэм! (Мэктубу өзүнүз да-
вам етдириң. Мэктубда бабаның, нэнэниң сәһһәтини соруш,
өз аңләниңиң нечә јашамасы, мэктәбдәки мүвәффәғијјәтиң
һағгында јаз).

3-чү дәрс. Дәрсин мөвзусу: «Протокол».

Дәрсин мәгсәди: Протокол јазмағы шакирдләрә өјрәтмәк.
Мүәллим:

— Ушағлар, сабаһ бизим синиф ичласымыз олачағдыр.
Һәр бир ичлас үчүн сәдр вә катиб сечилир. Ким дејәр, ичла-
са сечилән сәдрин вәзифәси нәдир?

— Ичласда интизамы вә сакитлији көзләмәк. Чыхыш ет-
мәк истәјәнләрә нөвбә илә сөз вермәк.

Мүәллим:

— Бәс, катибин вәзифәси нәдир?

— Катиб протокол јазыр.

— Протоколда нә јазмағ лазымдыр?

— Ичласда данышыланлар вә чыхарылан гәрар протоко-
ла гејд едилир.

— Биз өзүмүз протокол јазмағы өјрәнмәлијик. Мүәллим
протоколун башлығыны јазы тахтасында гејд едир.

Протокол № 1.

1965-чи ил феврал ајының 14-дә IV синиф шакирдләри-
ниң үмуми ичласы олду.

Ичласда 40 нәфәр шакирд иштирак етди.

Ичласың сәдри

Катиб

(Мүәллимин тәклифи илә бир шакирд башлығы учадан
охујур).

— Ушағлар, ким дејәр, протоколун башланғычы нечә ол-
малыдыр?

— Әввәлчә, сәтрин ортасында «Протокол» сөзүнү, онун
јанында исә сыра нөмрәсини јазмағ лазымдыр. Сонра
исә нечәнчи илдә, һансы ајда вә ајын нечәсиндә кечирилдији-
ни, һараның ичласы олдуғуну, нечә нәфәр иштирак ет-
дијини, кимин сәдр, кимин катиб сечилдијини көстәрмәлијик.

Мүәллим:

— Ким дејәр, сонра нә јазмалыјыг?

— Ичласда нә һағгында данышылачағыны јазмалыјыг.

— Доғрудур, буна да күндәлик мәсәлә дејилир. Инди дә
сабаһкы ичласымызың күндәлијини јзағ:

Күндәлик мәсәлә

1. Октјабр бајрамына һазырлыг.

2. «Кәнч тәбиијатчылар» дәрнәјинә үзв јазылмағ.

Бу бизим ичласың күндәлијидир. Күндәлији дәфтәринизә
көчүрүң. Ичласың кедишиндә дејиләнләри протокола јазыр-
лар. Әлбәттә, бүтүн дејиләнләри јазмағ мүмкүн дејилдир.
Она көрә дә әң башлыча фикирләри сечмәк вә бунлары ајдын
јазмағ лазымдыр. Мәсәләң, биринчи мәсәлә үзрә белә гејд
апармалы:

1. Ешидилди: Октјабр бајрамына һазырлыг.

Синиф рәһбәри Назим Һүсејнов деди ки, ашағы синиф
шакирдләри үчүн сәһәрчик бизим синифлә тәшкил едиләчәк-
дир. Сәһәрчијә валидејиләр дә кәләчәкләр.

Гәрара алынды: 1. Октјабр бајрамына јахшы һазырлаш-
мағ үчүн һәр һәфтәниң ахырынчы күнү мәшг кечирмәк.

2. Шакирд Солмаз Мәммәдоваја тапшырылсын ки, ушагла-
рың мүнтәзәм оларағ мәшгә вахтында кәлмәләриңә нәзарәт
етсин.

(Синфин бәзәнмәси үчүн ушағларың ады вә фамилијасы
көстәрилир).

Бүтүн мәтн јазы тахтасында гејд олунур. Шакирдләр
дәфтәрләриңә көчүрүрләр. Мүәллим јазылары јохлајыр.

2. Ешидилди: «Кәнч тәбиијатчылар» дәрнәјинә үзв ја-
зылмағ һағгында.

Синиф рәһбәри Назим Һүсејнов мэктәбдә кәнч тәбиијат-
чылар дәрнәјиниң тәшкили һағгында мә'лумат верир. Ушағлар
чыхыш етди вә дәрнәјә үзв јазылмағ истәдикләриңи билдир-
диләр.

Гәрара алынды: шакирд Зүмрүд Атајеваја тапшырылсын
ки, дәрнәкдә ишләмәк истәјәнләриңи сјаһысыны тәртиб етсин.
(Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр һәмин гејдләри дә дәф-
тәрләриңә јазырлар. Бундан сонра исә 1—2 шакирд протоколу
дәфтәриндән охујур. Галан шакирдләр исә дәфтәрләриңдә јох-
лајырлар).

Тапшырыг 1. Ашағыдакы мәсәләләр үзрә кечирилмиш си-
ниф ичласының протоколуну јазмағ:

1. 1 Мај бајрамына һазырлыг.

2. Китабханаја үзв јазылмағ һағгында.

3. Јолдашыг көмәји һағгында.

Тапшырыг 2. Синиф ичласының протоколуну јазмағ, күн-
дәлик мәсәләни исә мүәллимин разылығы илә мүәјјән етмәк.

4-чү дэрс. Дэрсин мөвзусу: «Әризә».

Дэрсин мәгсәди: Әризә јазмағы шакирдләрә өјрәтмәк.

Мүәллим әризәни јазылмасы һаггында мә'лумат верир.

— Ушаглар, һәр һансы бир әризәни јазмаг үчүн әввәлчә онун кимә вә һара јазылдығыны, әризәчинин ады вә фамилијасы вә үнваны гејд олунур. Ахыра имза вә тарих јазылыр.

(Әризәнин формасы һаггында анлајыш верилир. Сонра исә сечилмиш мөвзу үзрә әризә јазылыр).

Мүәллимни тәклифи илә шакирд әризәни охујур вә онун мәзмунуну, јазылышы гајдасыны данышыр.

Мүәллим:

— Әризәни дәфтәринизә сәлигә илә көчүрүн.

Шакирдләр мүәллимни тапшырығыны јеринә јетирирләр.

Тапшырыг. Һәр һансы бир мөвзу вә хәһишиниз үзрә мүәллимни разылығы илә әризә јазын.

5-чи дэрс. Дэрсин мөвзусу: «Мәгалә».

Дэрсин мәгсәди: Дивар гәзетинә мәгалә јазмағы шакирдләрә өјрәтмәк.

Мүәллим:

— Сиз һамыныз мәктәбин дивар гәзетини охујурсунуз. Гәзетдә мәктәбимизин һәјатына анд мәгаләләр јазылыр.

(Мүәллимни тәклифи илә 1—2 ушаг охујуғу мәгаләнин мәзмуну һаггында гыса данышыр).

Мүәллим:

— Бу дәрәдә биз дивар гәзетинә мәгалә јазмағы өјрәнәчәјик. Фиқирләшин, сизчә, мәгаләни нечә башламаг олар?

(Ушаглар әввәлчә мәгаләнин башлығыны јазмағы ирәли сүрүрләр).

Мүәллим:

— Дүз демирсиниз, әввәлчә мәгаләнин мөвзусу һаггында фиқирләшмәк лазымдыр. Инди мәгаләнин мөвзусуну фиқирләшин.

Шакирдләр мүхтәлиф мөвзулар ирәли сүрүрләр. (Мүәллим бунларын ән актуалыны сечмәлидир).

Мүәллим:

— Ушаглар, дејин көрүм, дивар гәзети үчүн һансы мөвзудә мәгалә јазмаг истәјирсиниз?

Бир ушаг:

— Камран китабханадан алдығы китабларла јахшы рәфтар етмир.

Китабын сәһифәләрини јазыр, јахшы шәкилләрини кәсиб көтүрүр. Китабханачы һәмишә ону данлајыр.

Мүәллим:

— Доғрудур, бу һагда јазмаг лазымдыр. Чүнки китаб биллик мәнбәјидир. Китабын бизим үчүн нә хејри вар?

— Китаб бизә биллик верир.

— Биз китабы тәмиз сахламалыјыг ки, јолдашларымыз да ондан истифадә етсинләр.

(Мүәллимни көмәји илә мәктуб тәртиб едилир вә синиф јазы тахтасына гејд олунур).

«Китаб биллик мәнбәјидир. Һамы бу биллик мәнбәји илә јахшы рәфтар етмәлидир. Анчаг IV «б» синфинин бә'зи шакирди китабла јахшы рәфтар етмәк истәмир. О, китабханадан алдығы китабларын сәһифәләрини гаралајыр, шәкилләрини кәсиб көтүрүр. Китабла белә рәфтар етмәзләр...».

Шакирдләр мәгаләни дәфтәрләринә көчүрүрләр. Мүәллим јазылары савад чәһәтдән јохлајыр.

Тапшырыг. Мүәллим ашағыдакы мөвзуларын бири үзрә мәгалә јазмағы шакирдләрә тапшырыр:

1. Мәктәб китабханасында һансы нөгсанлары көрмүсүнүз, бунлары нечә арадан галдырмаг олар?

2. Јај тә'тилиндә һансы ичтиман-фајдалы ишләри көрмүсүнүз вә бу ил нә ишләр көрәчәксиниз?

3. Сиз јени дэрс илинә нечә һазырлашачагысыныз?

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Кәрим КӘРИМОВ.
Имишли орта мәктәбинин мұәллими.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР

Азәрбајчан дили програмында мурәккәб чүмлә мөвзусу чох кениш јер тутур вә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини, мәнтиги тәфәккүрүнү вә дәркетмә габилијјәтини, мүстәгиллик вә фәаллығыны иңкишаф етдирмәк үчүн кениш имканлар ачыр.

Лакин мушаһидәләр кәстәбир ки, һазырда мәктәпләримиздә мурәккәб чүмләннин тәдриси саһәсиндә бир сыра чидди гүсурлара јол верилир. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

Мурәккәб чүмлә тәдрисиндә мушаһидә олунаң ән башлыча гүсурлардан бири будур ки, бә'зи мұәллимләр мурәккәб чүмлә тәдрисини садә чүмләјә истинадән гурмур, мурәккәб чүмләјә анд ајры-ајры мөвзулары садә чүмләјә анд мувафиг мөвзуларла, материалларла гаршылыгы алағәдә вә мұгајисәли өјрәтмирләр. Бунун да нәтичәсиндә шакирдләр мурәккәб чүмләјә даир дәрин вә шүүрлу билик әлдә етмир, чох һалда табесиз мурәккәб чүмләләри һәмчинс үзвү садә чүмләләрлә гарышдырыр вә бә'зи табели мурәккәб чүмләнни табесиз мурәккәб чүмләдән фәргләндирмәкдә ачизлик чәкирләр. Әкәр мурәккәб чүмләннин тәдриси садә чүмлә илә мұгајисә әсасында гуруларса, бу чүр гүсурлар мејдана чыхмаз. Чүнки истәр елми мә'нада, истәрсә дә програм вә дәрсликдәки ардычылыгы нөгтеји-нәзәриндән мурәккәб чүмлә садә чүмләннин давамы вә инкишафыдыр. Бундан башга, садә чүмләннин әсасында дуран ганунар мурәккәб чүмләннин тәркиб һиссәләринә дә андир. Јахуд садә чүмләдә сөзләрин алағәләнмәсинә хас олан ганунаујғунлуғ ејни илә мурәккәб чүмләнни әмәлә кәтирән садә чүмләләрин синтактик чәһәтдән алағәләнмәсинә дә хасдыр.

Мәсәлән, мұәллим мурәккәб чүмләнни тәшкил едән садә чүмләләр арасындакы алағәләрин нөвләрини садә чүмләдә сөзләр арасындакы алағәләрлә мұгајисәли шәкилдә шакирдләрә чох асан вә ајдын баша сала биләр. Бу һалда мұәллим шакирдләрин кечмиш биликләринә әсасән мувафиг мисаллар үзрә мұгајисә апарарағ кәстәрә биләр ки, садә чүмләдә сөзләр арасында ики чүр синтактик алағә (табесизлик вә табелилик) олдуғу кими, мурәккәб чүмләдә дә садә чүмләләр арасында ики чүр синтактик алағә (табесизлик вә табелилик) олур. Садә чүмләдә табесизлик алағәси әсасында бирләшән сөзләрдән (мәсәлән, *Рә'на вә Фәрһад чичәкли бағчада ојнајырлар*—чүмләсиндә *Рә'на вә Фәрһад* бирләшмәсиндәки сөзләрдән) бири о биринә табә олмадығы, һәр икиси бәрабәр һүгуглу олдуғу кими, мурәккәб чүмләдә дә табесизлик алағәси әсасында бирләшән садә чүмләләрдән (мәсәлән: *Ипәк кими зәриф дағ отлары арасында сәјсыз-һесабыз лаләләр гызарыр, лап јахында кәкликләрин гаггылыгы ешидилирди*. И. Ә.) бири о биринә табә олмур, бири о бирини изаһ етмир вә бу садә чүмләләр бәрабәр һүгуглу олур. Садә чүмләдә табелилик әсасында бирләшән сөзләрдән (мәсәлән: садә чүмләдә «чичәкли бағчада» бирләшмәсиндәки сөзләрдән) бири (бағчада) табеедичи олуб, дикәри (чичәкли) табә олдуғу, ону (табеедичини) изаһ етдији кими, мурәккәб чүмләдә дә табелилик әсасында бирләшән садә чүмләләрдән (Мән инсан о адама дејәрәм ки, өмрү фыртыналар гојнунда кечсин. М. И.) бири (Мән инсан о адама дејәрәм) табеедичи—әсас олур, дикәри (өмрү фыртыналар гојнунда кечсин) исә әсас чүмләдән асылы олуб ону изаһ едир. Садә чүмләләрин табесизлик алағәси әсасында бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мурәккәб чүмләләр табесиз мурәккәб чүмлә, садә чүмләләрин табелилик алағәси әсасында бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мурәккәб чүмләләр исә табели мурәккәб чүмлә олур.

Јахуд бағлајычылы табесиз мурәккәб чүмләләри мувафиг бағлајычылар иштирак едән һәмчинс үзвү садә чүмләләрлә, бағлајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләри һәмчинс үзвү бағлајычысыз садә чүмләләрлә, будаг чүмләләрин әсас нөвләрини (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин, зәрфлик будаг чүмләләри) садә чүмләнни мувафиг үзвләри илә мұгајисәли өјрәтмәк олар вә лазымдыр. Мұәллим табесиз мурәккәб чүмләнни тәдрис едәркән алағәдар бир сурәтдә мәктәбчиләрә баша сала биләр ки, һәмчинс үзвләр садә чүмләнни мәзмунча кенишләндирдији, јахуд фикрин даһа дүрүст вә даһа долғун

ифадәсини тә'мин етдиҗи кими, табесиз мүрәккәб чүмләдә дә ики вә ја даһа чох садә чүмләннин бир бүтөв һалында бирләш- мәси фикрин даһа кениш вә долғун ифадәсини тә'мин едир. Ашағыдакы кими мисаллары шакирдләрә мүшәһидә вә мү- гаҗисә етдирмәклә бу фикри онлара шүүрлу сурәтдә дәрк етдирмәк олар.

Һәмчинс үзвлү садә чүмләләр	Табесиз мүрәккәб чүмләләр
1. Гаршында уча бәҗлу, узун гызыл әскәр шинелли бир ки- ши дурурду (Ғ. Ғ.)	1. Артыг һавалар дүзәлмиш, чөлләрин гары тәминс көтүрүл- мүш, тәпәләр, җамачлар җашыл- лашмышды (И. Ш.)
2. Баһарын чырыг көһнә папағы јолда, гар үстүндә гаралырды (М. Ғ.)	2. Јаваш-јаваш ахшам дүшүр, узаг үфүгләрдеки сары-чәһра- јы булудлар түнд бәнөвшәҗи рәнк алырды (И. Ә.)

Мүрәккәб чүмлә тәдрисиндә јол верилән нөгсанлардан би- ри дә будаг чүмләләрнин тә'лими илә әлагәдардыр. Әксәр мү- әллимләр бир гаҗда олараг шакирдләрә өҗрәдирләр ки, будаг чүмләннин нөвүнү мүәҗҗән етмәк үчүн баш чүмләни охујуб она суал версинләр вә баш чүмләдән һасил олан суал васитә- силә будаг чүмләннин нөвүнү тә'јин етсинләр. Бу, үмумијјәтчә сәһв деҗил вә белә етмәк олар. Лакин буну нәзәрә алмамаг олмаз ки, тәкчә суал васитәсилә мәсәләннин маһијјәтини һәр вахт дүзкүн ачмаг олмур. Чүнки мә'лум олдуғу кими мүхтә- лиф нөвдән олан будаг чүмләләр ејни суаллара да чаваб ола билир. Јахуд шакирдләр бир чох һалларда баш чүмләјә дүз- күн суал верә билмир вә буна көрә дә будаг чүмләннин нөвү- нү сәһв тә'јин едирләр. Јахуд да ки, бә'зи формал әламәтләр (мәсәлән, *елә, са, сә, ким, ки, һәр кәс* вә с.) дә будаг чүмлә- ләри танымаг вә изаһ етмәк үчүн е'тибарлы бир васитә ола билмәз. Буна көрә дә мүәллим билмәлидир ки, будаг чүмлә- ләрнин нөвүнү доғру-дүзкүн тә'јин етмәҗин ән е'тибарлы јолу, онун (будаг чүмләннин) баш чүмләјә олан синтактик мүнәси- бәтинин маһијјәтини баша дүшмәк вә буну нәзәрә алмагдыр. Чүнки һәр һансы будаг чүмләннин баш чүмләјә олан синтак- тик мүнәсибәти һәр бир будаг чүмлә үчүн әсас вә фәрглән- диричи хүсусијјәтдир. Будаг чүмләләр мәһз бу хүсусијјәтләр- ринә көрә бир-бириндән асанлыгла фәргләнирләр. Буну аша- ғыдакы чүмләләрнин мүгаҗисәсиндән ајдын көрмәк олар.

1. Елә күн олур ки, бир нәфәр дә мүштәри кәлмир (А. Ш.).
2. Елә јазын ки, охујан сөзүнүзүн гәрәзсиз олдуғуна инансын (М. И.). Һәр ики чүмләдә үч охшар чәһәт (*елә, ки; нечә? нә чур?* суаллары) олмасына бахмајараг, бу чүмләләр мүхтәлиф типли чүмләләрди: биринчиси тә'јин будаг чүмләли, икинчи- си тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Буну будаг чүмләләрнин баш чүмләләрә олан синтактик мүнәсибәтиндән асан баша дүшмәк олур. Белә ки, биринчи чүм- ләдә будаг чүмлә баш чүмләннин исимлә ифадә олунмуш бир үзвүнү (күн) изаһ едир, јә'ни бир нөв садә чүмләдә тә'јинин ојнадығы ролу ојнајыр. Она көрә дә бу будаг чүмлә тә'јин будаг чүмләсидир. Икинчи чүмләдә исә будаг чүмлә баш чүм- ләннин фе'ли хәбәрини (јазын) изаһ едир. Јә'ни тәрзи-һәрәкәт зәрфлијинин садә чүмләдә ојнадығы рола бәнзәр бир рол ој- најыр. Она көрә дә бу будаг чүмлә тәрзи-һәрәкәт будаг чүм- ләсидир.

Башга нөвдән олан будаг чүмләләри дә ејни үсулун көмә- ји илә асанлыгла изаһ едиб ајдынлашдырмаг вә бирини ди- кәриндән фәргләндрмәк олар. Одур ки, мүәллим будаг чүм- ләләрнин тәдриси заманы һадисәннин маһијјәти илә бағлы олан бу мүһүм чәһәти—будаг чүмлә илә баш чүмлә арасындакы синтактик әлагә вә мүнәсибәт мәсәләсини өн плана чәкмәли вә шакирдләрә биринчи нөвбәдә өҗрәтмәлидир. Мүрәккәб чүм- лә мүрәккәб бир грамматик категоријадыр. О, ајры-ајры тәркиб һиссәләрдән вә көмәкчи элементләрдән тәшкил олу- нур. Мүрәккәб чүмләннин әмәлә кәлиб формалашмасы мә'на вә грамматик чәһәтдән мүәҗҗән ганунаујғунлуға әсасланыр. Бурада һәр тәркиб һиссәнин, һәр элементин өз јери, өз ролу вардыр. Бунлардан бири чатмадыгда вә ја јерини дәјишдик- дә мүрәккәб чүмләннин гурулушунда да бир ујғунсузлуғ вә ја дәјишклик јараныр. Одур ки, бу чәһәти мүәллим тә'лим просесиндә диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр. Һалбуки мү- шаһидәләр көстәрир ки, бир чох мүәллимләр, мәсәлән, мү- рәккәб чүмләннин мүһүм тәркиб үнсүрү олан бағлајычылара гаршы диггәтсизлик көстәрирләр. Бу да чидди методик гүсур- дур. Мүрәккәб чүмләдә бағлајычыларын өҗрәнилмәси ән азы ики чәһәтдән зәрури вә әһәмијјәтлидир. Биринчиси, бағлајы- чы грамматик бир ваһид олмаг е'тибары илә мүрәккәб чүм- ләннин тәркиб һиссәләри арасындакы мә'на әлагәләрини, мү- чәррәд бир шәкилдә дә олса, ифадә едир. Бу мә'нада бағла- јычылар будаг чүмләләрә аид верилән грамматик анлајышын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси ишини асанлашды-

рыр. Буна көрә дә мурәккәб чүмлә тәдрисиндә баглајычыларынын мә'на вә грамматик функцијасыны өјрәтмәјә чидди фикир верилмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шакирд баглајычыларынын мә'на хүсусијјәтләринә нә гәдәр дәриндән бәләд оларса, о, мурәккәб чүмләдә тәркиб һиссәләр арасындакы мә'на әлагәләрини вә табели мурәккәб чүмләдә будаг чүмләләрини синтактик вәзифәсини бир о гәдәр асан тә'јин едә биләр.

Рәнкарәнк иш нөвләриндән истифадә едәрәк баглајычыларынын мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләрини шакирдләрә шуурлу сурәтдә дәрк етдирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, баглајычылы табесиз мурәккәб чүмләләр кечилиб гуртардыгдан сонра шакирдләри ашағыдакы кими бир чалышма үзәриндә ишләтмәк чох фәјдалы олар.

Ики садә чүмлә вериб шакирдләрдән тәләб етмәк олар ки, *ја, ја да, каһ, каһ да, һәм, һәм дә, нә, нә дә* баглајычыларындан истифадә едәрәк һәмнин садә чүмләләрдән дөрд чүр табесиз мурәккәб чүмлә дүзәлтсинләр. Баглајычыдан асылы олараг чүмләләр арасындакы мә'на фәргини мүшаһидә вә изаһ етсинләр.

Нүмунә үчүн чүмләләр: *мән јазым. Сән јаз.*

Ичранын тәхминни нәтичәси:

1. Ја мән јазым, ја да сән јаз.
2. Каһ мән јазым, каһ да сән јаз.
3. һәм мән јазым, һәм дә сән јаз.
4. Нә мән јазым, нә дә сән јаз.

Ајдындыр ки, бу кими чалышманы ичра едән шакирд баглајычыларынын мә'на ролуну даһа ајдын баша дүшәчәкдир.

Баглајычылар нитг инкишафы нөгтеји-нәзәриндән бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мурәккәб чүмлә тәдрисинин ән вачиб мәсәләләриндән бири дә шакирдләрә өз шәхсин нитгләриндә баглајычылардан сәрбәст сурәтдә истифадә етмәји өјрәтмәкдир. Бунсуз мурәккәб чүмлә тәдрисиндә гаршыја гојулмуш әсас мәгсәди јеринә јетирилмиш һесаб етмәк олмас.

Мурәккәб чүмлә тәдрисиндә зәиф чәһәтләрдән бири дә бурада ифадәли охуја вә интонасија үзәриндә мүшаһидәјә фикир верилмәмәсидир. Һалбуки мурәккәб чүмлә рәнкарәнк интонасија хүсусијјәтләринә маликдир вә мурәккәб чүмләннин интонасија хүсусијјәтләринә бәләд олмағын һәм шифаһи, һәм јазылы нитг нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Гејд етмәк лазымдыр ки, мурәккәб чүмләннин интонасијасы үзәриндә мүнтязәм сурәтдә мүшаһидә тәшкил етмәклә бир тәрәфдән шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирмәк

олар, дикар тәрәфдән иса бу јолла шакирдләрә хүсусән баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләриндән (веркүл, ики нөгтә, нөгтәли веркүл вә тиредән) дүзкүн истифадә етмәк бачарығы ашыламаг мүмкүндүр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, баглајычылы табесиз вә табели мурәккәб чүмләләрдән фәргли олараг, баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәси даһа чох интонасијанын тәләби үзрә ишләдилир вә, буна көрә дә баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләннин мүхтәлиф типләриндә мүшаһидә олуан рәнкарәнк интонасија хүсусијјәтләрини шуурлу сурәтдә өјрәниб нәзәрә алмадан бу нөв чүмләләрдә дурғу ишарәләриндән јерли-јериндә истифадә етмәк гејри-мүмкүндүр. Тәчрүбә вә мүшаһидәләр дә буну сүбут едир. Белә ки, шакирдләр баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләдә ики нөгтә, нөгтәли веркүл вә тиредән ја һеч истифадә етмир, ја да јарытмаз истифадә едирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, мәктәблиләр баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрини интонасија хүсусијјәтләрини билмир вә дурғу ишарәләрини ишләдәркән буну нәзәрә алмырлар. Һалбуки һадисәнин бу чәһәтини билмәк вә нәзәрә алмаг дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәкдә онлара чох көмәк едә биләр. Көркәмли рус методисти Г. П. Фирсов јазыр: «Интонасија үзәриндә мүшаһидә чүмләннин сонунда лазым олан дурғу ишарәләрини (нөгтә, нидә вә суал ишарәләрини) сечиб ишләтмәкдә, ејни заманда һәмчинс үзвләрдә вә баглајычысыз мурәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәкдә ән етибарлы көмәкчи васитәләрдән биридир».¹

Буна көрә дә баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрини тәдрисиндә интонасија үзәриндә мүшаһидәјә чидди әһәмијјәт верилмәлидир. Мүвафиг мисаллар үзәриндә мүшаһидә тәшкил етмәклә баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләннин интонасијасына анд шакирдләрә ашағыдакылар өјрәдилмәлидир. 1) Заман, ардычыллыг, зиддијјәт-гаршылашдырма вә сәбәб-нәтичә әлагәли баглајычысыз табесиз мурәккәб чүмләләрини биринчи тәркиб һиссәсинин сонунда сәс тону адәтән бир гәдәр јүксәлир, фасилә едилир вә икинчи тәркиб һиссә нисбәтән ашағы сәс тону илә дејилир. Буна көрә дә бу нөв табесиз мурәккәб чүмләләрини тәркиб һиссәләри арасында веркүл ишарәси гојулур. Ашағыдакы чүмләләрдә олдуғу кими: 1. Ана

¹ Бах: Г. П. Фирсов. Выразительное чтение на уроках русского языка. Москва, 1960, сәһ. 39.

сусур, онун гулаглары диндә санки мис симләр чинкилдә-
жирди (Ә. М.). 2. Күн батыб гаранлыг чөкдү, Агил әми ишдән
кәлди (Ә. В.). 3. Аллах вурмушун ады Жагутдур, өзү һеч сах-
сы да дежил (Ч. Ч.). 4. Сајалы очағы галады, ев гызды
(И. Ш.).

2) Ајдынлашдырма әлагәли бағлајычысыз табесиз мүрәк-
кәб чүмләләрин биринчи тәркиб һиссәсинин сонуна доғру сәс
тону азачыг ашағы дүшүр, хәбәрдаредичи вәзијјәт алыр вә
аз гала нөгтәдә олдуғу гәдәр фәсилә едилир. Буна көрә дә
мүрәккәб чүмләннин биринчи тәркиб һиссәсиндән сонра ики
нөгтә, бә'зән дә нөгтәли веркүл гојулур. (Нөгтәли веркүл тәр-
киб һиссәләринин бириндә вә ја һәр икисиндә һәмчинс үзвләр
иштирак едән табесиз мүрәккәб чүмләләрдә ишләдилир).
Ашағыдакы чүмләләрдә олдуғу кими: 1. Бә'зән онун ағлына
чоһ гәрибә бир фикир дә кәлирди: Имраны өз отағында көр-
мәк истәјирди (И. Ш.). 2. Амма она бир шеј тохунурду; ши-
фәһи халг јарадычылығыны, о чүмләдән дә ашыг сәнәтнин
көздән салмаг истәјәнләр өз адларындан јох, халг адындан
данышырдылар (М. Һ.).

3) Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләдә
үмумиләшдиричи мәзмуна малик садә чүмлә ахырынчы јердә
кәләрсә, һәмнин садә чүмләдән әввәл тире гојулур; чүнки
тиредән әввәлки садә чүмләннин сонуна доғру, јә'ни тирејә
чатдыгда сәс тону азачыг јүксәлир, ајдын фәсилә едилир вә
тиредән сонра кәлән чүмлә ашағы сәс тону илә дежилир. Мә-
сәлән, ашағыдакы чүмләдә олдуғу кими: *Кими китаб охујур,
кими јазы јазыр, кими дә шәкил чәкирди—һәрә бир ишлә
мәшғул иди.*

Бундан әлавә, шакирдләри бағлајычысыз мүрәккәб чүм-
ләләрин интонасијасы үзәриндә ишләтмәјин ејин заманда мү-
рәккәб чүмләннин грамматик гурулушуну дүзкүн мүәјјән ет-
мәк ишиндә дә мүһүм әһәмијјәти вардыр. Ола биләр ки, мү-
вафиг бир бағлајычысыз мүрәккәб чүмлә бу вә ја башга
интонасија илә, дејилишиндән асылы олараг, бир һалда табе-
сиз, дикәр һалда исә табели мүрәккәб чүмлә олсун. Буну
ашағыдакы чүмләдән ајдын көрмәк олар. *Мән билмирәм, сән
билирсән.*

Бу чүмлә садалајычы табесизлик интонасијасы илә дејил-
дикдә гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә олур:
Мән билмирәм, сән билирсән. Табелилик (суал) интонасијасы
илә дејилдикдә исә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәк-
кәб чүмлә олур: *мән билмирәм (ки), сән билирсән?*

Мүрәккәб чүмләдә интонасијадан данышаркән бир чәһәти
дә гејд етмәк лазымдыр. Чүмләннин интонасијаја көрә нөвлә-
риндән сөһбәт кедәркән бә'зи мүәллимләр бунун јалныз садә
чүмләјә анд олдуғуну зәһн едиләр. Елә буна көрә дә садә
чүмләннин синтактик тәһлилиндә шакирддән һәмнин чүмләннин
интонасијаја көрә нөвүнү мүәјјән етмәји тәләб етдикләри
һалда, мүрәккәб чүмләннин синтактик тәһлилиндә мәсәләннин
бу чәһәтинә диггәти чәлб етмирләр. Һалбуки бу, лазымдыр.
Үмумијјәтлә, чүмлә олмаг етибары илә мүрәккәб чүмләләр
дә интонасијаја нәгли, суал вә нида чүмләләри ола биләр.
Буна көрә дә мүрәккәб чүмлә грамматик тәһлил едиләркән
мәгсәд вә интонасијаја көрә дә изаһ едилмәлидир.

Дикәр тәрәфдән тәдрис просесиндә һадисәннин бу чәһәтинин
нәзәрдән гачырмаг мүвафиг һалларда дурғу ишарәси сәһвлә-
ринә јол верилмәсинә сәбәб олур. Тәчрүбә вә мүшаһидәләр
көстәрир ки, шакирдләр мүрәккәб чүмләннин сонунда бир гај-
да олараг нөгтә гојурлар. Һалбуки елә мүрәккәб чүмләләр
вар ки, бунлар интонасијаја көрә суал чүмләләри олдуғу үчүн
онларын сонунда суал ишарәси, еләләри дә вар ки, бунлар
интонасијаја көрә нида чүмләләри олдуғундан онларын со-
нунда нида ишарәси гојулмалыдыр. Мәсәлән, ашағыдакы
чүмләләрдә олдуғу кими:

1. Сәнә демәдимми ки, бу киши һалал адамдыр? (М. И.)
2. Нәдән билирсән ки, пешман дејиләм? (М. Һ.)
3. Бәс мән нејләјим ки, нә шиш јансын, нә кабаб? (М. Һ.)
4. Белә ишә биринчи дәфә дүшүрәм ки, мәни товлајасан?
(М. И.)
5. Қим истәмәзди ки, ғырмызы бајраг онун тарласы үзә-
риндә далғалансын, кәнди шөһрәтләндирсин? (М. Һ.)
6. Сизә нә дејирләр, ону да еләјин! (М. Һ.)

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әкәр шакирд өз нитгиндә мү-
рәккәб чүмләдән сәрбәст сурәтдә истифадә етмәк бачарыг вә
вәрдишинә малик дејилсә, бу һалда ону јүксәк нитг мәдәниј-
јәтинә саһибләнмиш һесаб етмәк олмаз. Чүнки мүрәккәб чүм-
ләдән истифадә едә билмәмәк онун нитгиндә чидди бир кәсир
кими өз тә'сирини даим көстәрәчәкдир. Она көрә ки, «Биз
нитгимизи тәкчә садә чүмләләрлә ифадә едә билмәрик... Әв-
вәлән, елә фикирләр вардыр ки, онлары садә чүмләләрлә ифа-
дә етмәк мүмкүн дејилдир... Икинчиси, фикри ајры-ајры садә
чүмләләрлә вердикдә чоһлу әлавә сөзләр тәләб олуна би-

лэр».¹ Бу да нитги үслубча нөгсанлы етмәжә билмәз. Одур ки, шакирдләрә өз нитгләриндә мүрәккәб чүмләнни мүхтәлиф типләриндән истифадә етмәк бачарығы ашыламаг мәсәләси бу бәһсин тәдрисиндә ишини чох мүһүм бир чәһәти кими мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Бу мәгсәдлә мүхтәлиф иш нөвләриндән: мәгсәдәмүвафиг грамматик чалышмалардан, ифадә вә ишә жазылардан кениш сурәтдә истифадә етмәк олар вә лазымдыр. Бәһсә анд ажры-ажры мөвзуларын өрәдилмәси-просесиндә кичик һәчмли ишәлар жаздырмаг үчүн шакирдләрә өз шәхси тәәсүратларына вә әтраф аләмә даир елә мөвзулар тәклиф етмәк олар ки, мөвзу өзү онлары жазыларында мүвафиг мүрәккәб чүмлә нөвләриндән истифадә етмәжә истигамәтләндирәр. Мәсәлән, *гышда вә јазда; кәндимиз баһардыр; кичик бачым вә мән; комсомол ичласында; јәј хатирәләрим; ев ишләринә нечә көмәк едирәм* вә с. мөвзулар бу чәһәтдән мәгсәдәүјғун мөвзулардыр.

Јахуд ашағыдакы кими чалышмалардан истифадә етмәк олар:

1) Шакирдләрән тәләб етмәк олар ки, битишдирмә вә гаршылыг баглајычыларындан истифадә едәрәк верилмиш садә чүмләләрән табесиз мүрәккәб чүмләләр дүзәлтсинләр. Нүмунә үчүн чүмләләр: 1. Сабир хошбәхт кәләчәжә инанырды. 2. Сентјабрын бири олду. 3. Бу шән күнләр она гисмәт олмады. 4. Дәрсләр башланды. 5. Күн чыхмышды. 6. Һава сојуг иди вә с.

2) Ашағыдакы кими сөз бирләшмәләри тәгдим едиб шакирдләрән тәләб етмәк олар ки, һәммин сөз бирләшмәләрини кенишләндирәрәк садә чүмлә шәклинә салсынлар вә табесиз мүрәккәб чүмләләр гурсулар.

а) Ејни заманда баш верән һадисәләри ифадә етмәк үчүн: мүәллимин дәрси изаһ етмәси; шакирдләрин диггәтлә динләмәси.

б) Ардычыл баш верән һадисәләри ифадә етмәк үчүн: ахшамын дүшмәси; евә гајытмаг.

в) Сәбәб-нәтичә әлагәсини ифадә етмәк үчүн: гышын кирмәси; һаваларын сојумасы.

г) Гаршылашдырма әлагәсини ифадә етмәк үчүн: јазын кирмәси; һаваларын сојуг кечмәси.

¹ Бах: профессор А. Абдуллајев. Үслубијат мәшгәләләринин методикасы, Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 43.

3) Ашағыдакы кими садә чүмләләр вериб шакирдләр гаршысында белә бир вәзифә гојмаг олар: садә чүмләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләри инкишаф етдирәрәк садә чүмләжә чевириб табесиз мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин.

1. Илдырым чахандан сонра күчлү јағыш јағмага башлады. 2. Јағыш кәсәндән сонра јола дүшдүк. 3. Бу кәндән олмасына бахмајараг, ону һеч кәс танымырды. 4. Һамынын јорулмаасына бахмајараг, һеч кәс руһдан дүшмәмишди вә с. Нүмунә. Ичлас гуртарандан сонра концерт башлады. Ичлас гуртарды, концерт башлады.

4) Шакирдләр гаршысында мүвафиг суаллар гојуб бу суаллара табели мүрәккәб чүмләләрлә чаваб вермәји онлардан тәләб етмәк әсасында ичра етдирилән иш дә нитг инкишафы нөгтеји-нәзәриндән чох әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, ашағыдакы кими суаллар гојмаг олар.

1. Бүтүн дүнјаја нә мә'лумдур? 2. Сәнин арзун нәдир? 3. Мә'рузәчи нә деди. 4. Сәнин һансы адамлардан хошун кәлмир? 5. Зәнк нә вахт олду? вә с.

Нүмунә. Һамыја нә ајдын олду?—Һамыја ајдын олду ки, Фикрәтдә күнаһ јох имиш.

Мүхтәлиф будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрлә чаваб тәләб едән рәнкарәнк суаллардан да будаг чүмләләрини бир групу, ја да һамысы кечилдикдән сонра тәкрар вә системләшдирмәк мәгсәди илә истифадә етмәк мүнәсибдир. Ајры-ајры будаг чүмләләр өрәниләркән елә суаллар гојулмалыдыр ки, онлар һамысы ејни будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрлә чаваб тәләб етсин.

5) Грамматик тәһлил дә нитг вә тәфәккүр инкишафы чәһәтдән чох фајдалы иш нөвләриндәндир. Грамматик тәһлили елә тәшкил етмәк олар ки, шакирдләр бу јолла өз нитгләриндә хүсусән сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрән истифадә етмәк вәрдишинә мүвәффәгијјәтлә јијәләнә биләрләр. Мәсәлән, тутаг ки, шакирдә тәһлил үчүн белә бир чүмлә верилмишдир. *Бу бағда елә ағачлар вар ки, илдә 200 килограм мәһсул верир.* Шакирд бу чүмләни ашағыдакы гајдада тәһлил етмәји бачармалыдыр. Бу чүмлә мүрәккәб чүмләдир, чүнки ики садә чүмләнни бирләшмәсиндән ибарәтдир. Табели мүрәккәб чүмләдир, она көрә ки, мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрән бири о бириниц изаһ едир, изаһ едән изаһ олунаң садә чүмләжә табедир вә с.

Көрүндүјү кими, белә бир изаһат просесиндә сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрән истифадә етмәжә кениш имкан јараныр.

К. НАЧЫБЭЛОВА,
Бакыдакы 208 нөмрәли мәктәбин мүәллим.

СИФӘТ БӘҢСИННН ӨҖРӘДИЛМӘСИНДӘ МҮҖАҖИСӘ ҮСУЛУНДАН НЕЧӨ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Тәдрис едилән грамматик мәфһумларын шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу вә һәртәрәfli мәнимсәнилмәси мүәллимнн тәтбиг етдији үсул вә васитәләрдән чох асылыдыр. Һәр һансы бир материалы өҖрәдәркән шакирдләрнн тәфәккүрүнү фәаллашдыран, онларын диггәтиннн зәрури чәһәтләрә доғру јөнәлдән үсул, мәнимсәмәнинн дә мәһсулдарлығына сәбәб олур. Шакирд бу заман көр-корана дејил, шүүрлу оларағ һәрәкәт едир, мәнимсәдији нәзәри материалдан тәчрүбәдә асанлыгла истифадә едә билир.

Дәрс заманы шакирдләрнн фәаллығыны тәмин едән бу чүр үсуллардан бири дә мүҖајисәдир. МүҖајисә заманы чисим вә һадисәләр арасындакы охшарлығ вә фәрг-мүәјјәнләшдирилдијинә көрә онларын бир-бириндән фәргләндирилмәси дә асанлыгла баш верир. Хүсусилә грамматик мәфһумларын охшар вә фәргли чәһәтләрннн шакирдләрә чатдырылмасы фәјдалыдыр. Бу заман шакирдләр һәмнн мәфһумлары бир-бири илә гарышдырмыр, онларын һағгында дүзкүн билејә јијәләнирләр. Мәһз бу чәһәти нәзәрә аларағ бөјүк педагоғ К. Д. Ушински јазырды... «МүҖајисә һәр чүр анламанын вә һәр чүр тәфәккүрүн әсасыдыр. Дүнјада биз һәр бир шеји мүҖајисә васитәсилә билерик. Бизә һеч бир шејә охшатмағ мүмкүн олмајан вә һеч бир шејдән фәргләнмәјән бир шеј раст кәлсә (белә шеј мүмкүндүрсә), һәмнн шеј һағгында һеч бир фикир сөјләјә билмәрик».¹

У синифдә шакирдләр тәрәфиндән нисбәтән чәтин мәнимсәнилән грамматик мәфһумлардан бири олан «сифәт»нн өҖрәнилмәси мүҖајисәдән кениш истифадә олунамасыны тәләб едир. Она көрә дә мән, «Сифәт» бәһсиннн тәдриси заманы мүҖајисә үсулундан кениш истифадә едирәм.

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагоғи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 249.

Сифәт мәфһумуну өҖрәдәркән мүҖајисәдән ики истигамәт-дә истифадә едирәм. Мән мүҖајисәни һәм «исим» вә «сифәт» мәфһумлары арасында, һәм дә «сифәт» мәфһумунун дахилиндә апарырам. Беләликлә, һәм мәфһумларарасы мүҖајисәдән, һәм дә мәфһумдахили мүҖајисәдән истифадә едирәм. Бу исе сифәт мәфһумунун шакирдләр тәрәфиндән дәгиг мәнимсәнил¹ мәсннә сәбәб олур.

Мәфһумларарасы мүҖајисәдә сифәтә анд кечдијим илк дәрсдән башлајырам. Адәтән шакирдләрнн һәр һансы бир грамматик мәфһуму мүкәммәл мәнимсәмәси һәмнн мәфһуму тәшкил едән әсас, мүһүм әламәтләрнн дүзкүн дәрк етмәкдән асылыдыр. Шакирдләрнн «сифәт» мәфһумуну да дүзкүн дәрк етмәләрнн үчүн онун бүтүн әсас әламәтләрнн ајдынлашдырылмалыдыр. Лакин «сифәт» мәфһумунун бу әламәтләрнн илә «исим» мәфһумунун мүәјјән әламәтләрнн арасында үмумилик вардыр. Она көрә дә шакирдләрнн мәнимсәмә ишләринн асанлашдырмағ, сифәт мәфһумуну башга мәфһумлардан фәргләндирилмәләрннә һанл олмағ үчүн мүҖајисәдән истифадә едирәм. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә шакирдләрә таныш олан «исим» мәфһумунун әсас әламәтләрннн хатырладырам. Шакирдләр исминн әшјанын адыны билдирдијини, ким? нә? һара? суалларына чаваб вердијини, һалландығыны, чәм шәкилчиси гәбул едә билдијини вә с. сөјләјирләр.

Шакирдләрә бир мисал сөјләдәрәк ону әсас әламәтләрннә көрә тәһлил етдирир вә јазы тахтасынын бир тәрәфиндә јаздырырам. Сонра һәмнн исмә бир сифәт дә әләвә едирәм вә шакирдләрнн көмәји илә ону да тәһлил едәрәк јазы тахтасынын о бири тәрәфиндә јаздырырам. Нәтичәдә јазы тахтасында белә бир мәнзәрә алыныр:

Китаб
(исим)

Марағлы
(сифәт)

1. Әшјанын адыны билдирир;
2. Нә? суалына чаваб олур;

1. Әшјанын нечәлијини билдирир.
2. Не чә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур.

Сонра бу әламәтләрнн мүҖајисә етдирирәм. Шакирдләр көстәрирләр ки, «китаб» әшјанын адыны билдирир, «марағлы» исе онун нечәлијинн көстәрир. Бурадача шакирдләрә суал верирәм:

— Демәли, китаб исимдир, әшјанын адыны билдирир. Бәс онда «марағлы» сөзү нәји билдирир?

— Мараглы сөзү сифэтдир, эшјанын нечәлијини билдирер.

— Кәлини буиларыны суалларыны нәзәрдән кечирәк. Исим һансы суаллара, сифәт һансы суаллара чаваб олур?

— Исим ким? нә? һара? суалларына, сифәт исә нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур.

Сонрақы әламәтләри дә бу шәкилдә мүгајисә етдирәрәк, исим вә сифәтин үмуми вә фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшдирирәм. Бурада шакирдләрин диггәтини мисаллар әсасында бир чәһәтә—сифәтин һәмншә исмин јанында ишләнмәси вә исмә анд олмасына јөнәлдирәм. Шакирдләр бир нечә мисалы јазы тахтасындақы схемә ујғун тәһлил етдикдән сонра сифәтин әсас әламәтләрини ашағыдақы шәкилдә ифадә етдирирәм:

Сифәт эшјанын нечәлијини билдирер, нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур; исмин јанында ишләннр вә исмә анд олур.

Бу чүр ишин нәтичәсиндә шакирдләрә ајдын олур ки, һәм исим, һәм дә сифәт эшјаја анддир. Бу чәһәтдән онлар охшардырлар. Лакни исим эшјанын адыны, сифәт исә нечәлијини, әламәтини билдирер. Әламәтләрин мүгајисә едилмәси сифәтин исимдән фәргләнән башга чәһәтләрини дә дәрк етмәјә имкан верер.

Сифәтин гурулушча нөвләрини кечәркән дә шакирдләрин әввәлки биликләринә әсасланараг мәфһумларарасы мүгајисә апарырам. Шакирдләрдән исимләрин гурулушча һансы нөвләри олдуғуну сорушур вә һәр нөвә анд бир мисал дедирдирәм. Сонра исмин гурулушча нөвләрини адларыны вә һәр биринә анд мисалы јазы тахтасынын бир тәрәфиндә јаздырырам. Сонра ашағыдақы чүмләләрдән сифәтләри тапмаларыны тапшырырам. «Сојуг күләк әсирди. Күчлү човғунда көз-көзү көрмүрдү. Учабој бир адам гарлы чығырла ирәлиләјирди».

Шакирдләр бурада сојуг, күчлү, учабој, гарлы сөзләрини сифәт олдуғуну көстәрирләр. Сонра шакирдләр мәним көмәјимлә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сифәтләри тапыб јазы тахтасынын дикәр тәрәфиндә јазырлар.

Исимләрин гурулушча нөвләри

1. Садә исим—ағач
2. Дүзәлтмә исим—көзлүк
3. Мүрәккәб исим—гарагуш.

Сифәтләрин гурулушча нөвләри

1. Садә сифәт—сојуг
2. Дүзәлтмә сифәт—күчлү, гарлы.
3. Мүрәккәб сифәт—учабој.

Шакирдләр бир даһа схем үзрә тәкрар едир. Онлара ајдын олур ки, исимләрдә олдуғу кими, сифәтин дә гурулушча јалһыз бир көкдән ибарәт садә, сөздүзәлдичи шәкилчиләр артырмагла әмәлә кәлән дүзәлтмә, ики вә даһа артыг сөзүн, бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб нөвү вардыр. Ишин бу шәкилдә апарылмасы шакирдләрин шүүрлулуг вә фәаллығыны артырыр, сифәтин гурулушча нөвләрини мәнимсәмәји асанлашдырыр. Чүнки бу чүр мүгајисә кечмишдә шакирдләрин бејинләриндә јаранмыш мүвәггәти әлагәләри чанландырыр, бунун үзәриндә јени охшар әлагәләрин јаранмасы асанлашыр. Демәли, исимләрин гурулушча нөвләринә анд јаранмыш вәрдишләр сифәтин гурулушча нөвләринә анд вәрдишләрин јаранмасына мүсбәт тәсир көстәрир, ону сүрәтләндирер. Мәһз буна көрә дә шакирдләр сифәтин гурулушча нөвләрини тез мәнимсәјир, бу саһәјә анд мөһкәм вәрдишләрә јијәләннрләр.

Мән мүгајисәни тәкчә сифәтин гурулушча нөвләри һағында үмуми мәлүмат верәркән апармагла кифәјәтләнмирәм. һәмни нөвләрин өзләрини һәртәрәфли өјрәтмәк мәгсәди илә дә мүгајисәдән истифадә едирәм. Исимдән дүзәлән сифәтләри кечәркән мүгајисәдән кениш истифадә едирәм. Бунун үчүн ичәрисиндә мувафиг исим көкләри вә һәмни көкләрдән дүзәлән сифәтләр олан ики чүмлә сечиб мүгајисә апарырам. Мәсәлән, «Столун үстүнә чоһлу алма, армуд, үзүм дүзүлмүшдү» чүмләсини јаздырырам. Онун гаршысында исә «Колхозун алмалы, армудлу, үзүмлү бағлары бу ил чоһлу бар вермишдир» чүмләсини јаздырырам. Шакирдләрә биринчи чүмләдәки «алма», «армуд», «үзүм» сөзләри илә икинчи чүмләдәки «алмалы», «армудлу», «үзүмлү» сөзләрини мүгајисә етдирирәм. Биринчи чүмләдә «алма», «армуд», «үзүм» сөзләрини исим олдуғу, икинчи чүмләдә исә һәмни сөзләр «-лы», «-лу», «-лү» шәкилчиләри гәбул етдији үчүн дүзәлтмә сифәт олдуғу ајдынлашдырылыр. Беләликлә, шакирдләрә дүзәлтмә сифәтин нечә әмәлә кәлдији мәлүм олур. Галан шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән дүзәлтмә сифәтләри дә белә мүгајисәли мисаллар үзәриндә изаһ едирәм. Нәтичәдә шакирдләр исимлә һәмни исимдән дүзәлән сифәти асанлыгла фәргләндирә билнрләр.

Дүзәлтмә сифәтләрин ајры-ајры нөвләрини дә мүгајисәли шәкилдә һазырладығым хүсуси чәдвәлдә шакирдләрә чатдырырам. Хүсусилә фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләри кечәркән онлары исимләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрлә мү-

гајисә едирәм. Шакирдләре әввәлчәдән һазырладығым аша-
ғыдакы схеми көстәрирәм вә буну тәһлил етдирирәм.

Дүзәлтмә сифәтләре

Исимләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр	Фе'лләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр
1. Башсыз (атлы)-сыз (-сиз, -суз,-сүз)	1. Гырычы (тәјјарә) -ычы (-ичи, -учу, -үчү)
2. Күчлү (күләк)-лы (-ли, -лу,-лү)	2. Јаныг (агач)-ыг (-ик, -уг -үк -г, -к)
3. Габагчыл (адам) -чыл (-чил, -чул, -чүл)	3. Кәскин (сөз) (-киш, -күн, -ғын-гуш) Кәркин (иш)-кин (-күй, -гин,-гун)
4. Отагдакы (биткиләр)-дакы (-дәки)	4. Јарамаз (адам)-маз (-мәз)
5. Елми (сөһбәт)-и (-ви)	5. Горхунч (һадисә)-унч (-үнч)
6. Сүрмәји (палтар)-ы (-и -у, -ү, -ји, -ји)	6. Јанар (даг)-ар (-әр)

Шакирдләре бир даһа чатдырырам ки, чәдвәлдән көрүндү-
јү кими, биринчи һалда сөздүзәлдичи шәкилчиләри исимләрин
сонуна артырмагла, икинчи һалда исә фе'лләрин сонуна ар-
тырмагла сифәт әмәлә кәтирилик. Бу шәкилчиләр бир-бирини
әвәз едә билмәз. Она көрә дә бу шәкилчиләре диггәт јетирмәк
лазымдыр.

Сонра шакирдләре бу шәкилчиләрлә дүзәлән сифәтләре
анд мисаллар дедирдир вә онларын нечә дүзәлдијини тәһлил
етдирирәм. Дәрсин ахырында јухарыдакы чәдвәли шакирд-
ләрин дәфтәрләринә көчүртдүрүрәм. Евдә бу схемә ујғун ола-
раг һәр шәкилчијә анд бир мисал јазмағы тапшырырам. Бу
чүр иш шакирдләрин исимдән дүзәлән сифәтлә фе'лдән дүзә-
лән сифәтләри фәргләндирмәләринә имкан јарадыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр чоһ вахт мүрәккәб сифәт-
ләрин орфографиясында, хүсусилә битишик јазылан мү-
рәккәб сифәтләрин јазылышында сәһвләрә јол верирләр. Бу-
на сәбәб орфограмын өз хүсусијјәтидир. Мә'лум олдугу кими
мүрәккәб сифәтләр ајрылыгда ишләдилә билән сөзләрин бир-
ләшмәсиндән әмәлә кәлир. Һәм енли, һәм дә күрәк сөзләри
ајрылыгда мөвчуддур, бунлары биз һәм шифаһи, һәм јазы-

лы иитгимиздә тез-тез ишләдирик. Лакин бу сөзләр бирләшә-
рәк «енликүрәк» шәклиндә ишләндикдә бир мә'на верән јени
мәфһум алыныр. Илк гаврајышда шакирд һәлә бу мәфһуму
дәрк едә билмир. Бу сөзләрин ајрылыгда јазылмасына анд
ассоснасијалар чанланыр вә шакирд онлары бир-бириндән
ајры јазыр. Демәли, әввәлдән һәммин сөзләри ајры јазмаға анд
јаранмыш вәрдиш, онлары бир јердә јазмаг вәрдишинә мән-
фи тә'сир көстәрир, ону мүәјјән дәрәчәдә ләнкидик.

Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн мүгајисә үсулундан
истифадә етмәк зәрури вә фајдалыдыр. Мәһз бунә көрә дә
мән мүрәккәб сифәтләрин орфографиясыны кечәркән мүгаји-
сәдән истифадә едирәм.

Биринчи нөвбәдә мүрәккәб сифәтләрин орфографиясыны
шакирдләре мә'лум олан мүрәккәб исимләрин орфография-
сы илә әлагәдар шәкилдә тәдрис едирәм. Бу мөвзунун тәд-
рисинә мүрәккәб исимләрин орфографиясына анд мүсаһибә-
дән башлајырам.

Мән шакирдләре мисаллар сөјләдик, онлары мүгајисә
вә тәһлил етдирирәм. Бурадан шакирдләрин иштиракы илә
белә бир нәтичәјә кәлирик ки, мүрәккәб сифәтләр дә мүрәк-
кәб исимләр кими битишик, дефислә вә ајры јазылыр. Бунла-
рын нә үчүн белә јазылдығыны мисаллар үзрә изаһ едирәм.
Кечмиш билејә әсасланмаг вә бунун јени өјрәнилән материал-
ла мүгајисәси шакирдләрин фәаллашмасына сәбәб олур. Бун-
дан сонра мүрәккәб сифәт мәфһумунун дахилиндә мүгајисә
апармаг, онларын нечә јарандығыны, бир-бириндән һансы
чәһәтләрә көрә фәргләндијини көстәрмәк үчүн схемдән исти-
фадә едирәм.

Бу схеми изаһ едәркән шакирдләрин диггәтини мүрәккәб сифәт-
ләрин нечә әмәлә кәлмәсинә јөнәлдирәм. Мәсәлән, ша-
кирдләр «енликүрәк» вә «гушгонмаз» сөзләрини мүгајисә едә-
рәк битишик јазылан мүрәккәб сифәтләрин сифәт вә исим, елә-
чә дә исим вә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијини дәрк
едирләр. Дефислә вә ајры јазылан мүрәккәб сифәтләрин дә
нечә әмәлә кәлдијини бу јолла дәрк едир вә фәргләндирир-
ләр.

Сифәтләрин мә'нача нөвләринин тәдрисиндә дә мүгајисә
үсулу мүһүм рол ојнајыр. Бурада мүгајисәдән истифадә едил-
мәдән истәнилән нәтичәни әлдә етмәк чәтиндик. Бу заман
әсли сифәтләрин тәкликдә ишләндикдә белә, анчаг әшјанын
әләмәтини билдирдијини, нисби сифәтләрин исә тәкликдә иш-
ләндикдә һәм әшјанын әләмәтини, һәм дә бу әләмәти дашы-

жан эшжанын өзүнү билдирдијини мүгајисә јолу илә баша салырам. Бунун үчүн әввәлчә узун (јол), ағ (кағыз), бөјүк (ев) вә с. сөзләри һәм тәкликдә, һәм дә чүмлә ичәрисиндә мүхтәлиф шәкилдә ишләдирәм. Шакирдләрин диггәтини бу сифәтләрин бүтүн һалларда дәјишмәдијинә јөнәлдирәм. Сонра исә нисби сифәтә анд бу чүр мүгајисәли иш апарырам. Чүмләләри ашағыдакы шәкилдә јазы тахтасында јаздырырам:

Гоча киши мәтин аддымларла јеријирди.

Ғаршыда дајанан нурани гоча һамыны валәһ етмишди.

Шакирдләрә тәклиф едирәм ки, һәр ики чүмләдә алтындан хәтт чәкилмиш сөзләри тәһлил едиб, һансы нитг һиссәсинә анд олдуғларыны көстәрсинләр.

Шакирдләр биринчи чүмләдәки «гоча» сөзүнүн сифәт олдуғуну, онун «киши» исминин әләмәтини билдирдијини, һансы? суалына чаваб вердијини сөјләјирләр. Икинчи чүмләдәки «гоча» сөзүнүн исә исим олдуғуну, ким? суалына чаваб вердијини, «нурани» сифәтинин исә «гоча» исминин әләмәтини билдирдијини көстәрирләр.

Бу чүр мүгајисәдән сонра шакирдләрлә бирликдә белә бир нәтичәјә кәлирик ки, әсли сифәтләр һеч бир вахт дәјишмир, һәмишә сифәт оларағ галыр, нисби сифәтләр исә ишләндији јердән асылы оларағ дәјишир. Она көрә дә буна «нисби» сифәт ады верилмишдир.

Апарылан бу чүр мүгајисә шакирдләрдә әсли вә нисби сифәтләр һаггында дүзкүн билијин јаранмасына сәбәб олур.

Сифәтин мүгајисә дәрәчәләрини кечәркән дә мүгајисә үсулундан истифадә едирәм. Бу дәрәчәләрин өзләринин характери мүгајисә апармаға кениш имкан верир, мән бурада биринчи нөвбәдә сифәтин ади вә азалтма дәрәчәләринин мүгајисәсинә фикир верирәм. Мәсәлән, көј парча—көјүмтүл парча сөзләрини мүгајисә етдирирәм. Биринчидә парчанын көј олдуғу, икинчидә исә бир гәдәр ади әләмәтдән, јә'ни көјлүкдән аз олдуғуну изаһ едирәм. Сонра ашағыдакы чәдвәл үзрә сифәтин һәр үч дәрәчәсини мүгајисә вә тәһлил етдирирәм.

Сифәтләрин мүгајисә дәрәчәләри

Ади дәрәчә	Азалтма дәрәчәси	Чохалтма дәрәчәси
Көј (парча) Ширин (алма) Узун (ағач)	Көјүмтүл (парча) Ширинтәһәр (алма) Узунсов (ағач)	Көмкөј (парча) Лап ширин (алма) Олдуғча узун (ағач)

Бурадан шакирдләр мүгајисә әсасында белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, ади дәрәчәдә эшжанын әләмәти мүгајисәсинз билдирилдији һалда, азалтма дәрәчәси эшјаја мәхсус әләмәтин ади әләмәтә нисбәтән азлығыны, чохалтма дәрәчәси исә ади әләмәтә нисбәтән чохлуғуну билдирир. Бу исә шакирдләрин анламасыны, сифәтин дәрәчәләрини фәргләндирмәсини асанлашдырыр.

Үмумијјәтлә, тәчрүбә көстәрир ки, мүгајисә үсулундан кениш истифадә V синифдә чәтин мәфһумлардан бири олан «сифәт» мәфһумунун һәртәрәфли мәнимсәнилмәсинә имкан верир.

Э. М. АСЛАНОВ,
Азәрбајҗан ЕА Әдәбијат вә Дия
Институтунун аспиранты.

САХУР ТӘРКИБЛИ МӘКТӘБЛӘРДӘ АЗӘРБАЈҶАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Азәрбајҗан дили республикамызда јашајан хырда халт вә етник группарын икинчи ана дилидир. Бу дил онлара өз догма дилләри гәдәр әзиз вә мәррибандыр. Чүнки Азәрбајҗан дили онларын һәјатында, инкишафында бәјүк рол ојнајыр.

Загатала вә Гах рајонлары етник чәһәтдән мүхтәлиф тәркибә маликдир. Бу рајон мәктәбләриндә чалышан дил мүәллимләри, јәгин ки, бә'зи чәтинликләрә раст кәләчәкләр. Бу чәтинликләр шакирдләрин мүһити илә әлағәдар олуб чох заман ики дилдә данышмаларындан вә ана дили тә'сириндән ирәли кәлир. Буна көрә дә мүәллим шакирдин ана дили илә Азәрбајҗан дилинин әсас фәргли чәһәтләрини билмәли вә буна хүсуси фикир вермәлидир.

Ибер—Гафгаз групуна дахил олан сахур дилинин әсас хүсусијәтләри бунлардыр:

1. Сәс системинин мүрәккәблији (сахур дилиндә 50-дән артыг данышыг сәси вардыр). Азәрбајҗан дилиндән фәргли олараг бу дилдә дилчәк, боғазбағлы, додагланан сәссизләрә вә фарингал сәслиләрә тәсадүф едилир.

2. Адлар грамматик әлағәдә өзүнү көстәрән чинсләрә ајрылыр. Сахур дилиндә 4 чинс вардыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Гафгаз дилләриндәки, о чүмләдән сахур дилиндәки бу чинс категоријасы рус дилиндәки чинс категоријасынын ејни дејилдир.

3. Һал системи мүрәккәбдир. (Сахур дилиндә 24-ә гәдәр һал вардыр). Бу дилдә, Азәрбајҗан дилиндән фәргли олараг, әшјанын фәзада тутдуғу јерини мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едән мөканы һал мүбтәдада өзүнү көстәрән хүсуси (дилчиликдә ергатив адланан) бир һал вардыр.

4. Фе'лләрдә мә'лум нөвлә мөчһул нөв (формал әламәтләринә көрә) ајрылмыр.

5. Чүмлә хүсуси бир шәкилдә гурулур. Бу гурулушун әсас хүсусијәти ондан ибарәтдир ки, чүмләдәки фе'л тә'сир-

лидирсә, мүбтәда адлыг һалда дејил, васитәли һалда, јә'ни ергатив һалда чыхыш едир.

Гафгаз дилләринә хас олан бу гурулуш Асија вә Американын бир сыра дилләриндә дә мөвчуддур.

Азәрбајҗан дили илә гәдимдән тәмәсда олан сахур дилинә һәмни дилдән күлли мигдарда сөз кечмиш, јениг сәсләр (фонемләр) дахил олмушдур. Демәли, мәктәбә јеничә кәлән ушагларда сөз еһтијатынын бир һиссәсини Азәрбајҗан сөзләри тәшкил едир. Лакин алынма сөзләрин әксәријјәти фонетик чәһәтдән дәјишилмиш шәкилдә дахил олдуғу дилин ганунларына ујғунашараг ишләнир. Азәрбајҗан дилиндән сахур дилинә кечән сөзләрдә ән чох баш верән вә шакирдләрин шифаһи нитгиндә нәзәрә чарпан фонетик дәјишикликләр бунлардыр:

1. Тәркибиндә дилөнү Ә, Ө, Ү сәсләри олан сөзләрдә бу сәслиләр, бир гајда олараг е, а, о, у вә боғаз аь, оь, уь сәслиләри илә әвәз олунур; әкин—акын, мәктәб—мәктаб, шәлә—шала, өрдәк—отрдаг, көмәк—кумаг, чүчә—чучә, күч—гуч, өмүр—уьмуьр вә с.

Бу әвәзләnmәнин сәбәби одур ки, сахур дилиндә дилөнү ә, ө, ү сәслиләри јохдур. Бу һадисәјә Азәрбајҗан дилинин Загатала—Гах шивәләриндә дә тәсадүф едилир.¹

2. Сахур дилиндә к, к сәссизләри мөхрәччә - Азәрбајҗан дилинин мүвафиг сәссизләриндән фәргли олараг, дилархасы сәсләридир. К вә К сәссизләри олан Азәрбајҗан сөзләриндә сахурлар бунлары архасыра к, к илә әвәз едирләр. Мәктәб, китаб, катиб вә с. сөзләри сахурлар өзләринә мөхсус акцентлә (к сәсини галын) тәләффүз едирләр ки, бу да шакирдләрин данышыгында өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир.

3. Сәссизләрин әвәзләnmәсиндә ән чох нәзәрә чарпан чәһәт әввәлиндә, ортасында вә ахырында чинкилтили дилархасы г сәси олан сөзләрдә бу сәссизин сахур дилиндә дилчәк кь, г боғазбағлы дилчәк кь илә әвәз олунмасыдыр; гарпыз—кьарпыз, газ—кьаз, гәриб—ғарыб, габаг—кьабах, јарпаг—јарпағ.

Бу хүсусијјәт Загатала, Гах шивәләриндә ән чох тәшәккүл тапмыш фонетик һадисәдир. Г-нын кь илә әвәзләnmәсинә нәинки орта мәктәб шакирдләринин, һәтта диалект нүмајәндәләри олан али мәктәб тәләбләринин дилиндә дә раст кәләмәк олур.

¹ Бурада Азәрбајҗан дилинин Загатала рајону Мухах, Әзкилли, Чим-чимах вә Гах рајону Илесе, Сарыбаш, Гашгачај шивәләри нәзәрә тутулур.

Азәрбајчан дилиндән фәргли олага, сахур дилиндә мән-
субијјәт шәкилчиләри јохдур.

Загатала—Гах шивәләриндә дә мәнсубијјәт категорија-
сынын мөвгеји зәифдир. Мәннин атам, сәннин атан, онун атасы
сахурларын азәрбајчанча нитгиндә, һәмчинин Сарыбаш, Или-
су, Гашгачај вә с. Азәрбајчан дили шивәләриндә мени//ме-
нин атасы, сени//сенин атасы, һону//һонун атасы шәклиндә
ишләнир.

Саһиб шәхслә мәнсуб әшјанын, чүмләдә мүбтәдә илә хә-
бәрин (шәхсә көрә) узлашмасы позулур: менин китаб, сенин
къыз, һоннарын ат, мен охујур, сен кедир вә с.

Әдәби дил нормаларынын тә'сирли алтында аз тәһсилли
сахурлар бә'зән хәбәри шәхслә узлашдырмаға чалышырлар.
Лакин бу чүр чәһдләр чох заман јанлыш нәтичә верир: сен
гелечагам, мен гидир...

Өз ана дилиндә тә'сирлик һалы олмадығындан азәрбај-
чанча данышан сахурлар (сләчә дә Ибер—Гафгаз дилләри-
нин бүтүн нүмајәндәләри) бу һалы чох заман јөнлүклә әвәз
едирләр: маға вурду (мәни вурду), саға согду (сәни сөјдү),
гадеја чағирди (кедәни, огланы чағырды), ушаға бујир, да-
лынчаг југур (ушағы бујур, далынча јүјүр) вә с.

Азәрбајчан дилиндән фәргли олага сахур дилиндә анчаг
бир нөв тә'јини сөз бирләшмәси вар ки, о да формача Азәр-
бајчан дилинин һеч бир бирләшмәсинә охшамыр. Биринчи тә-
рәфи јијәлик һал шәкилчиси, икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шә-
килчиси олмадан дүзәлән вә һәр ики тәрәфи исимлә ифадә
олунан бирләшмә Загатала—Гах шивәләриндә дә дәрин көк
салмышдыр. Әдәби дилдәки гызыл гашыг, мәктәб директору,
галанын дивары кими ишләнән бирләшмәләр Загатала—Гах
шивәләриндә къызылын къашыг, мәктәбин директор, къаланын
дивар формасында ишләнир. Бу хүсусијјәтә шакирдләрин ши-
фаһи нитгиндә тез-тез тәсадүф едилир.

Әдәби дилдән фәргли олага Загатала—Гах шивәләрин-
дә вә сахур дилләриндә ајаггабы, дәвәдабаны, бојунбағы ки-
ми мүрәккәб сөзләрин сон сәслиси дүшүр: ајакъкъаб, девда-
бан, Бојунбаг.

Шакирдләрин дилиндә дүзәлдилмәси чәтнин олан нөгсан-
лардан бири дә ашағыдакы көстәрилән чәһәтдир.

Загатала—Нуха диалектиндә нә баглајычысы әдәби
дилдән фәргли олага, инкарлыг дејил, бөлкү билдирир. Бу
баглајычы сахур дилиндә дә һәмни мәнәдә ишләнир. Шүбһә-
сиз, нә баглајычысыны сахурлар өз гоншулары олан азәрбај-
чанлылардан алмышлар. Әдәби дилдә нә баглајычысы фе'лин
тәсдиг формасы илә ифадә олунан чүмләләрә инкарлыг мәз-
муну вердији үчүн она инкарлыг шәкилчиси артырмаг ла-
зым кәлмир. Лакин Загатала—Гах шивәләриндә нә баглајы-
чысы илә багланан ајры-ајры чүмлә вә чүмләләрин хәбәрлә-
ри инкарлыг шәкилчиси (-ма,-мә) илә ишләдилир вә фи-
кир ики дәфә инкар едилир. Бу нөгсан о гәдәр мөһкәмдир ки,
бә'зән буна јерли гәзетин дилиндә дә тәсадүф олунур:

Көзәл јаранмадым бу дүнијада мән;

Нә гашым, нә көзүм чанлары алмыр.¹

Азәрбајчан дилини сонрадан мүкәммәл өјрәнмиш сахур-
лар бу дилдә данышаркән, өз ана дилләриндән бу дилә һеч
бир сөз кәтирмәсәләр дә, әдәби дил нормаларына тамамилә
риәјәт етсәләр дә, јенә онларын башга дил нүмајәндәси олды-
ғу тез мә'лум олур. Белә ки, онлар ана дили илә әлағәдар,
халгын психолокијасыг, тәфәккүрү илә дәрин көкләрлә бағлы
олан сөз бирләшмәләрини, идеомлары, мәсәлләри, аталар сөз-
ләрини һәрфән тәрчүмә едилрәр.

Шивәләрдә вә сахурларын азәрбајчанча нитгиндә әдәби
дилдә мүхтәлиф чүр ишләнән фе'лләр гајырмаг фе'ли илә
әвәз едилир: одун гајырмаг (одун гырмаг), чај гајырмаг (чај
гајуатмаг), иш гајырмаг (иш көрмәк). Бу да шакирдләрин
шифаһи нитгиндә тез-тез өзүнү көстәрир.

Көрдүјүмүз кими, сахурларын азәрбајчанча нитгиндәки
нөгсанлар тәсадүфи характер дашымыр, онларын ана дилин-
дән ирәли кәлән, бир нөв, «ганун» сәһвләрдир. Валидејини
гүсурлу нитги шакирдләрин Азәрбајчан әдәби дилинә мүкәм-
мәл јијәләнмәсиндә әнкәл төрәтдији үчүн бу чүр нөгсанлара
шакирд мәктәбә гәдәм гојдуғу күндән мүбаризә апармаг ла-
зымдыр.

Һәлә I синифдә әлифбаны тәдрис едәркән, мүәллим
Азәрбајчан сәсләринин шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн тәләф-
фүз етмәләринә наил олмалыдыр. II синифдә сәсли вә сәссиз-
ләри кечәркән һәр бир сәсин тәләффүз мәхрәчинә дүзкүн риә-
јәт етмәсини шакирдләрдән тәләб етмәлидир. Бунун үчүн ла-

¹ Загатала «Гырмазы бајраг» гәзети, 14 август 1964-чү ил.

зым кәләндә, ана дили илә Азәрбајчан дили сәсләрини мүүл-
лим мугәјисә етмәји бачармалыдыр.

Мүүллим өз үзәриндә ишләјәркән ана дилиндә олдуғу ки-
ми тәләффүз едилән Азәрбајчан сәсләрини, фәргли тәләффүз
едилән сәсләрдән ајыран чәдвәл вә бу чәдвәл әсасында ғыса
сөзлүк дүзәлдә биләр. Мәсәлән:

а) ана дилиндә олдуғу ки ми тәләффүз едилән Азәрбај-
чан сәслиләр; а, о, у, е, и, ы.

б) ана дилиндә олдуғундан фәргли тәләффүз едилән
Азәрбајчан дили сәслиләр; ә, ө, ү.

Бу гајда илә сәссизләр дә ајырмағ олар. V сииифдә бе-
лә чәдвәлләрдән истифадә етдикдә јахшы нәтичә верир.

Грамматиканын бу вә ја дикәр гајдаларыны тәдрис едәр-
кән, јери кәлдикчә, мүүллим јухарыда гејд етдијимиз ана ди-
линә мәхсус хүсусијјәтләр и нәзәрә алмалы вә бу саһәдә ша-
кирдләр и бир чох тәмринләр үзәриндә чалышдырмалыдыр.

Белә мәктәпләрдә ишләјән мүүллимләр и әксәријјәти јер-
ли олдуғуна көрә өз данышығларында бә'зән ана дили вә
диалект хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән сәһвләрә јол верир-
ләр. Јалныз дил мүүллимләр и дејил, башга фәнләр и тәдрис
едән мүүллимләр дә өз дүзкүн, мәдәни нитгләр илә шакирд-
ләрә нүмунә олмалыдырлар.

Ән нәһәјәт, Ибер—Гафгаз дилләр и гурулушча Азәрбај-
чан дилиндән хејли фәргләндији үчүн сахур, авар, ләзки, хы-
налығ, ғрыз, будух ушағларынын охудуғу Азәрбајчан мәк-
тәпләриндә ишләјән мүүллимләрә көмәк мәғсәди илә Зағата-
ла, Губа, Гусар, Варташен, Гутгашен, Исмајыллы рајонла-
рында елми-методик мұһазирә вә мә'рузәләр и тәшкили көс-
тәрилән нөгсанларын арадан галдырылмасына көмәк едәр вә
дил тәдрисини кејфијјәтини, шүбһәсиз ки, јүксәлдәр.

Ғабил ТАҒИРОВ,
Абшерон рајон, Туг-завод гәсәбәсиндәки
сәккизиллик мәктәбин дил-әдәбијјат
мүүллими.

ГРАММАТИК ТӘ'РИФЛӘРИН ШАКИРДЛӘРӘ МӘНИМСӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИИДӘН

Һәр бир дил һадисәсини өзүнәмәхсус тә'рифи вардыр.
Тә'риф һәм и дил һадисәсинә мәхсус олан бу вә ја дикәр
характер хүсусијјәтләр и өзүндә әкс етдирир. Тә'рифдә мәф-
һумун бүтүн әләмәтләр и дејил, ән мүнүм әләмәтләр и көстәри-
лир ки, булар мәфһумун мәзмунунун доғру, дүзкүн ачылма-
сына хидмәт етдији ки ми, һәм дә бу вә ја дикәр мәфһуму
башғаларындан фәргләндирир. Тә'риф елә бир васитәдир ки,
анчағ бунун көмәји илә бир грамматик һадисәни, нитг һис-
сәсини вә ја синтактик категоријаны дикәриндән ајырмағ мүм-
күн олур. Тә'рифләр и ачылмасы илә шакирдләр һәр һансы
бир дил һадисәсини башғасына олан мүнәсибәтини, ошар
вә фәргли хүсусијјәтләрини шүүрлу сурәтдә дәрк едирләр.
Тә'риф и ачылмасы шакирдләрдә фикри фәаллыға сәбәб олур.

Тә'лим просесиндә грамматик тә'рифләр и ачылмасы, тәһ-
лил олунмасы кечилән материалын шакирдләр тәрәфиндән
шүүрлу мәнимсәнилмәсини вә узун мүддәт јадда сахланма-
сыны тә'мин едир. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан ди-
ли дәрсликләр индә мөвзулар әксәрән тә'рифлә башланыр. Бу
тә'рифләр и шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу мәнимсәнилмә-
си мүүллим и диггәт мәркәзиндә дурмалы, онун механики су-
рәтдә әзбәрләnmәси һалларына јол верилмәмәлдидир. Чүнки
бу һал дил һадисәләр и үзрә апарылан мұшаһидәләр и си-
темини позур, биликдә вә нитгдә бөјүк нөгсанлара сәбәб олур.

Тә'лим просесиндә мәфһумларын мәнимсәдилмәси үчүн
грамматик тә'рифләр и методик әһәмијјәти нә гәдәр бөјүк-
дүрсә, бу тә'рифләр и шакирдләрә шүүрлу мәнимсәдилмәси
јоллары да о гәдәр мүрәккәбдир. Бу, мүүллимдән бөјүк ма-
һарәт вә һәртәрәфли һазырлығ тәләб едир. Һәр һансы бир
нитг һиссәси вә ја чүмлә үзвләр инн тә'рифини сөјләјиб, бир-
ики мисал кәтирмәклә иши битмиш һесаб етмәк олмаз. Бу-

нун нәтичәси анчаг белә олар ки, шакирд тә'рифи эзбәрдән дејәр, лакин ону изаһ етмәк тәләб олунарса чашыб галар.

Тәссүф ки, һәлә дә бу кими мәнһуд чәһәтләрлә разылашан мүүллимләр вардыр. Онлар көһнә «Мүрәккәб дәрәс» формасынын јекнәсәг мәрһәләләриндән әл чәкмәк истәмирләр. һалбуки, өлкәмизин Липетск, Ростов, Москва, Казан, Татарыстан, Азов вә с. вилајәтләринин габагчыл мүүллимләр дәрәсдә бир нечә дидактик мәгсәд дашыјан иш нөвүндән чәсарәтлә истифадә едирләр. Онлар шакирдләрә фәрди јанашмага, вахтдан сәмәрәли истифадә етмәк, јени материалы мүхтәлиф үсулларла мәнимсәтмәјә, шакирдләрин дәрәсдә фәаллыг көстәриб, мүстәгил дүшүнмәләринә, фикирләшиб нәтичә чыхармаларына, үмумиләшдирмәләр апара билмәләринә хүсуци фикир верирләр.

Лакин елә мүүллимләр дә вардыр ки, «шакирдләрин мүстәгиллијинә, јарадычылығына кениш јер вермәк» пәрдәси алтында габагчыл тәчрүбәни чох мәнһуд мәнәда баша дүшәрәк, дәрәс просесиндә фәалијјәт көстәрмирләр. Шүһәсиңиз, шакирдләрин мүстәгиллијинә кениш јер вермәк, һеч дә о демәк дејил ки, мүүллим јени материалы өјрәдилмәси заманы анчаг дәрәслијин охунмасыны вә јахуд һәр һансы бир чалышманын һәлл едилмәсини тапшырмагла иши битмиш һесап етсин. һалбуки, бүтүн бу вә ја дикәр вәрдишләр билаваситә мүүллимин рәһбәрлији илә јарадылыр. Мүүллим дәрәсдә ән мүнүм симадыр.

Мүүллим чалышмалыдыр ки, грамматик тә'риф вә гајдаларын өјрәдилмәси заманы шакирдләрин мүшаһидә апармасы, тәһлил етмәси, грамматик һадисәләр арасындакы охшарлыг вә фәргин тапылмасы, мүүјјән фактлар әсасында үмумиләшдирмә апармасы, әгли нәтичә чыхармасы вә с. кими вәрдиш вә бачарыглар билаваситә онун рәһбәрлији илә јеринә јетирилсин.

Грамматиканын тәдрисиндә индуктив вә дедуктив үсуллар мүнүм јер тутдугундан, грамматик тә'рифләрин мәнимсәдилмәсиндә һәмнин үсуллардан истифадә олунамалыдыр.

Дәрәс дедуктив (јахуд догматик) үсулла кечәркән мүүллим әввәлчә грамматик тә'рифи сөјләјир, сонра исә ону мисалларла изаһ едир. Индуктив үсулла кечәркән исә әксинә, јә'ни мүүллим мөвзуја анд мисаллар тәртиб едәрәк шакирдләрин диггәтинин әсас мәсәлә әтрафында мәркәзләшдирир. О, мисаллары тәһлил етдикдән сонра тә'рифи алыр ки, бу, шакирдләри мүстәгил фикирләшмәјә вә нәтичә чыхармага сөвг едир.

Профессор А. Абдуллајев чох һаглы олараг көстәрир ки, әввәлчә гуру гајда, тә'риф вә схемләри эзбәрләмәк, сонра онлара анд сөз вә чүмләләр ајырмаг, јә'ни әввәлчә форманы өјрәниб, сонра исә она мәзмун тапмаг дүзкүн јол дејилдир. Бә'зи мәктәбләрдә бу чүр тәмајүл нәтичәсиндә шакирдләр дилимизин өјрәнә билмир вә јалныз грамматик гајдалары механики эзбәрләмәклә вахт кечирир.

Грамматик тә'риф вә гајдалары шакирдләрә шүүрлу мәнимсәтмәк ишиндә мүүллимин үзәринә мәсул вәзифәләр дүшүр. Мүүллим дәрәсликдәки тә'рифләри шакирдләрин механики сурәтдә эзбәрләмәләринә јол вермәмәли вә грамматик гајда вә мәфһумларын там шүүрлу мәнимсәдилмәсини тә'мин етмәлидир. Бу чәһәтдән бир дәрәсн иһмунәсини көстәрәк.

Мән V синифдә мәсдәрин тә'рифини шакирдләрә шүүрлу мәнимсәтмәк үчүн дәрәсн тәхминән ашағыдакы шәкилдә гурумага чалышырам.

Мән синифә дахил олуб, кечән дәрәсдә евә вердијим 293 нөмрәли тапшырыгың ичрасыны үч-дөрд дәгигә мүддәтиндә јохлајырам. Бу мүддәт әрзиндә бүтүн синиф шакирдләрини тапшырыг әтрафында тәшкил етдијим мүсаһибәјә чәлб едирәм. Беләликлә кечмиш мөвзунун нә дәрәчәдә мәнимсәнилмәсини мүүјјәнләшдирир вә һәмнин биликләри бир даһа онлара хатырладырам.

Мән габагчыл тәчрүбәјә истинад едәрәк, дәрәсн елә гурурам ки, бурада һәм кечмиш материал тәкрар едилиб мөһкәмләнир, һәм дә өјрәдиләчәк јени биликләр билаваситә габагчадан әлдә едилән биликләрә әсасланыр. Бу һагда мәшһур педагог К. Д. Ушински көстәрмишдир ки, әкәр мүүллим јени өјрәдилән факт вә һадисәләрлә ушагларын әввәлчәдән билдикләри факт вә һадисәләр арасында мүгајисәләр апарыб онлардакы охшар вә фәргли чәһәтләри шакирдләрә тапдырмага наил оларса, бу һәм јени, һәм дә көһнә биликләрин даһа ајдын баша дүшүлмәсинә сәбәб олур.

Көрүндүјү кими мән өз дәрәсини бу истигамәтдә апармағы бир мәгсәд кими гаршыја гојмага чалышырам. Јени өјрәдиләчәк материалы кечмиш материалла әлагәләндирмәклә мүгајисә үсулундан кениш истифадә едирәм. Бу мәгсәдлә евдә тәртиб етдијим тапшырыгы учадан охујур вә изаһ едирәм.

Тапшырыг. Ашағыдакы фә'лләри охујун, заман, шәхс вә кәмијјәт билдирәнләри сечиб схемин биринчи графасында, билдирмәјәнләри исә икинчи графасында јазын.

Кәлир, охуду, охујур, сөјләди, охумаг, јазмаг, алды, кәләчәк, кәлди, кедир, алдым, кетмәк, кедәчәксиниз, кетди, чыхмаг, сәпмәк, отурдуг, отурмаг, јығмаг, јығды, охудулар, кәлирләр, кәздирмәк, күлдүрмәк, дүшмәк, дәрмәк, јығыр, сөјләмәк, ишләјир, сүрүр вә с.

Тапшырығын шәрти вә сөзләри евдә мұәллим тәрәфиндән һәр шакирд үчүн ајрыча бир вәрәгә јазылмышдыр. Бу кими васитәләрин дүзәлдилмәсиндә (дәрсдәнкәнар олмаг шәрти илә) шакирдләрин өз гүввәсиндән дә истифадә етмәк олар.

Мұәллим һазырладығы вәрәгләри шакирдләрә пајлајыр, сонра јазы тахтасында ики сүтундан ибарәт олан садә схем формасынын нүмунәсини верир. Нәһајәт, мұәллим шакирдләрдән схеми синиф дәфтәрләринә көчүрмәји вә тапшырығын ичрасына башламағы тәләб едир.

Мұәллим тапшырығы кениш мәнада изаһ етмир. Она көрә ки, кечмиш дәрс «Фә'л һаггында үмуми мә'лумат»дыр. Бурада фә'л вә онун замана, шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишмәси һаггында мә'лумат верилмиш вә мисаллар көстәрилмишдир. Мұәллим бу просесдә кечмиш материалы шакирдләрин нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини мұәјјәнләшидир вә бир нечә шакирдин чавабыны гијмәтләндирир.

Шакирдләр һәлә ибтидан синифләрдән фә'л һаггында мұәјјән тәсәвүрә маликдирләр. Белә ки, икинчи синифдә әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләр вә онларын суаллары һаггында мә'лумат верилир. Бу мә'лумат јухары синифләрдә кенишләндириләрәк, програмда фә'лин тәдрисинә III синифдә 15 саат, IV синифдә исе 22 саат вахт верилир. III синифә нисбәтән IV синифдә фә'л даһа кениш мәнада тәдрис олунур. Бурада фә'л һаггында мә'лумат, онун заманлары, заман шәкилчиләринин орфографијасы, мәсдәр вә онун шәкилчиләринин орфографијасы, фә'лләрин шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишмәси вә с. өјрәдилир. Белә бир мә'луматдан сонра әкәр бу тапшырыг мұәллим тәрәфиндән узун-узады изаһ олунса иди, шакирдләрин мүстәгил фикирләшмәсинә вә фәаллыг көстәрмәсинә јер галмазды. Инди шакирдләр даһа дәриндән фикирләшир вә фәаллыг көстәрилләр.

Бу кими тапшырыгларын јеринә јетирилмәси һәм шакирдләрин мүстәгил ишләмәләринә, кечилмиш материалы тәкрарлајыб мөһкәмләндирилмәләринә хидмәт едир, һәм дә өз билкәләринин мөһкәмлијини јохламаг, зәиф мәнимсәнилмиш грамматик гајда вә ганунлары мејдана чыхармаг ишиндә дә

шакирдләрә көмәк едир. Ејни заманда бурада мұәллим кечмиш материалларын шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини мұәјјән едир. Елә буна көрә дә мұәллим истәр тапшырығын шәртинин вә истәрсә дә шакирдләрә верәчәји суалларын тәртиби заманы бу чәһәтләри нәзәрә алараг, ән чох кечмиш билкәләрә (хүсусилә ибтидан синифләрдә алдыглары билкәләрә) истинад етмишдир.

Тапшырыг бүтүн шакирдләр тәрәфиндән јеринә јетирилир. Схемин биринчи сүтунунда јазылмыш сөзләр бир нечә шакирдә охутдурулур вә дүзкүнлүјү мұәјјәнләшидирилир. Елә бу заман мұәллим шакирдләрә мұрачиәт едир:

— Нә үчүн јолдашынызын охудуғу сөзләри биринчи сүтунда јазмысыныз?

Мұәллим шакирдләрдән «бу сөзләр һәрәкәтин заманыны, шәхсини вә кәмијјәтини билдирир» чавабыны алдыгдан сонра, онларда чавабларынын дүзкүнлүјүнә инам јаратмаг үчүн һәмин сөзләрдән бир нечәсини тахтада јазыб, ашағыдакы шәкилдә изаһ едир.

Кәлир — нә вахт кәлир? Инди кәлир (һәмишә кәлир, һәр күн кәлир) заман билдирир.

Кәлир — ким кәлир? О кәлир (һәсән кәлир, гардашым кәлир) шәхс билдирир.

Кәлир — нечә нәфәр кәлир? Бир нәфәр кәлир (үчү кәлир) кәмијјәт билдирир.

Беләликлә, мұәллим шакирдләрин доғру һәрәкәт етдикләрини гејд едир вә «бу сөзләр һансы нитг һиссәсинә дахилдир?» дејә сорушур. Шакирдләр һәмин суала вердикләри дүзкүн чаваб әсасында схемин биринчи сүтуну «фә'л» адландырылыр.

Бу мүсаһибәдән сонра бир нечә шакирдин гыса чавабы динләнилир: «Бу сөзләр замана, шәхсә, кәмијјәтә көрә дәјишмәклә, әсасән һал вә һәрәкәт билдирир. һал, һәрәкәт билдирән сөзләрә фә'л дејилир».

Беләликлә, шакирдләр кечмиш материалы хатырламагла фә'л һаггында нәзәри мә'луматы тәчрүбәдә тәтбиғ едирләр. Бунунла да кечмиш билкәләр бир даһа дүрүстләшир вә системә салыныр.

Мұәллим дәрс просесиндә даим ардычыллығы көзләјир. О, биринчи сүтундакы сөзләр үзәриндә апардығы әмәлијјатдан сонра, икинчи сүтундакы сөзләрин изаһына (даһа доғрусу әсас мәсәләјә) кечир.

Сөзләр шакирдләрә охутдурулур вә дүзкүнлүҗү мүәҗҗәнләшдирилир. Мүәллим јенә дә «иә үчүн бу фе'лләри икинчи сүтунда јазмысыныз?»—дејә шакирдләрә мүрачнәт едир.

Шакирдләр чаваб верирләр ки, бу фе'лләр нә заман, нә шәхс, нә дә кәмијјәт билдирир. Елә бурадача мүәллим көстәрир ки, бунлар фе'лин елә бир формасыдыр ки, заман, шәхс, кәмијјәт билдирмир вә бунлара заман, шәхс вә кәмијјәтә анд олан суаллары да вермәк мүмкүн дејил.

Бу чәһәт шакирдләр үчүн даһа ајдын олсун дејә, мүәллим јазы тахтасында ашағыдакы шәкилдә изаһат апарыр (бу изаһат шакирдләрин дәфтәрләриндәки сөзләр үзрә апарылыр).

Охумаг — нә заман охуду? (нә заман охујур?, нә заман охујачаг?) заман билдирмир.

Охумаг — ким охуду? (ким охујур?, ким охујачаг?) шәхс билдирмир.

Охумаг — нечә нәфәр охуду? (нечә нәфәр охујур?, нечә нәфәр охујачаг?) кәмијјәт билдирмир.

Мүәллим: «Демәли бу сөзләр нечә сөзләрдир?»—дејә шакирдләрә мүрачнәт едир.

Шакирдләр чаваб верирләр ки, бу сөзләр фе'лин елә бир формасыдыр ки, бунлар заман, шәхс, кәмијјәт билдирмир.

Мүәллим: инди ким дејәр мәсдәр нәјә дејилир?

Шакирдләр чаваб верирләр ки, фе'лин елә бир формасы вар ки, бу, заман, шәхс, кәмијјәт билдирмир. Фе'лин белә формасына мәсдәр дејилир.

Мүәллим шакирдләрә дејир ки, кәлин инди бу чавабымызы бир гәдәр дүрүстләшдирәк. Бу мәгсәдлә бир нечә шакирдин чавабы динләнилир. Нәһајәт, мүәллим шакирдләрдән «Фе'лин заман, шәхс, кәмијјәт билдирмәјән формасына мәсдәр дејилир» чавабыны алыр. Сонра мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, икинчи сүтундакы сөзләрә нәзәр салын, мәсдәрләрин һансы суала чаваб вермәсини вә һансы шәкилчиләр васитәсилә дүзәлмәсини мүәҗҗәнләшдириң. Мүәллим шакирдләрдән «мәсдәрләр нә етмәк? нә олмаг? суалына чаваб верир вә фе'лләрә маг, мәк шәкилчиләри артырмагла дүзәлир» чавабыны алдыгдан сонра, икинчи сүтундакы сөзләрдә мәсдәр шәкилчиләринин алтындан хәтт чәкмәји тәләб едир.

Беләликлә, шакирдләр мәсдәрин тә'рифи илә јанашы онун дикәр әләмәтләрини дә шүүрлу сурәтдә мәнимсәјирләр. Шакирдләрдә өз биликләринин доғрулуғуна даһа дәрин инам ја-

ратмаг үчүн мүәллим дәрслији ачдырыб, мәсдәрин тә'рифини вә тә'рифлә әләгәдар олан гајдалары шакирдләрин биринә охутдурур.

Бу дәрсдән мәгсәд мәсдәрин тә'рифи вә тә'рифлә билаваситә бағлы олан әләмәтләр өјрәдилдијиндән, онун дикәр әләмәтләри (исим кими ишләнмәси, бә'зән тамамилә исимләшмәси, һалланмасы вә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси) барәдә сөһбәт ачылмыр. Бу әләмәтләрин өјрәдилмәси кәләчәк нөвбәти дәрсдә нәзәрдә тутулмушдур.

Нәһајәт, мән суал-чаваб вә өз гыса шәрһим илә дәрс јекунлашдырыр вә бир нечә шакирдә өјрәдилмиш тә'риф вә гајдалары сөјләдирәм.

Бундан сонра јени мөвзунун јерини шакирдләрә көстәрир, (дәрслик сәһ. 92, мәсдәр, биринчи вә икинчи абзас) 294 нөмрәли тапшырығы охујур, изаһ едир вә евдә јеринә јетирилмәсини тапшырырам.

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ

Мир Аббас АСЛАНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ӘЈАНИЛИК

Республикамызын габагчыл әдәбијат мұәллимләри өз усталылары вә габилитәтләри нәтичәсиндә дәрәдә әјанилијин тәтбигиндә марағлы тәчрүбә әлдә етмишләр. Бу чәһәтдән Ордубад шәһәриндәки I нөмрәли орта мәктәбин мұәллими Нәриман Бағыров, Бақы шәһәриндәки 190 нөмрәли орта мәктәбин мұәллими Зәрбәли Сәмәдов вә башга јолдашларын иши диггәти чәлб едир. Лакин бу тәчрүбә һәләлик өјрәнилмәмиш, үмумиләшдирилмәмишдир.

Әјанилик дидактиканын әсас принципләриндән биридир. Тәлимин кејфијәтини јүксәлтмәк, дәрси марағлы тәшкил етмәк, шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафы вә естетик тәрбијә үчүн әјанилијин әһәмијјәти бөјүкдүр.

Әдәбијат дәрсләриндә әјанилијин нөвләри. Әјани тәлим И. П. Павловун ики сигнал системи һағгында нәзәријјәси илә бағлыдыр. Павлов өјрәдир ки, биз биринчи сигнал системи сәјәсиндә мадди аләмдәки чисим вә һадисәләри дүјурүг, гаврајырыг. Биринчи сигнал системинин гычығландырычысы чисим вә һадисәләрин өзләридир. Демәли, биринчи сигнал системи чанлы мұшаһидә нәтичәсиндә, объектив сурәтдә мөвчуд олан ајры-ајры чисимләрин биләвәситә тәсир илә әмәлә кәлир. Тәбиијат мұәллими синфә жарпаг, көк, чичәк кәтирир; кимјә мұәллими кимјәви габлар, гургулар, чиһаз, реактив; ријазитәт мұәллими мұхтәлиф һәндәси фигурлар, моделләр кәтирир. Биринчи сигналын конкрет гычығландырычылары олан бу шәјләрдән тәлим просесиндә әјани вәсәит кими истифадә едилир. Инсанын көрдүјү шәјин сурәти зәһниндә нәгш олунар.

Әдәбијат дәрсләриндә исә вәзијјәт башгадыр. Әдәбијат мұәллими һәм образлы сөздән, һәм дә ајры-ајры шәкилләр-

дән, һабелә шәјләрин, һадисәләрин фотосурәтиндән истифадә едир.

Павлов нәзәријјәсинә көрә сөз, сигналларын сигналыдыр. И. П. Павлов өјрәдир ки, икинчи сигнал системи шәрти гычығландырычылары сөзләрдән ибарәтдир. Онларын тәсир илә бејиндә мұвәггәти рабитәләр јараныр. Бу да нәгшолунмајә мұәјјән мәнәдә көмәк едир.

Демәли, әдәбијатын тәдрисиндә әјанилик һәр ики сигнал системинин гаршылығлы фәалитәти һағгында Павлов тәлиминә әсасланыр.

Әдәбијатын тәдрисиндә биринчи әјани вәсәит сөздүр. Көркәмли совет методисти М. А. Рыбникова да бәди әдәбијатын хусуситәтинә нәзәрә аларағ, бу гәнаәтә кәлмишдир ки, бизим ишимиздә гулаг көздән вачибдир, «әсас көз дејил, гулагдыр».

Хусуси тәдгигат апаранлар белә дејирләр ки, инсанын харичи аләмдән алдығы тәсәвүрләрин 87 фаизи көрмә вәсәитә силә әлдә едилән тәсәвүрләрдир. Инсан бәди әсәри динләјәркән харичи аләм һағгында јахшы тәсәвүр ала билирсә, гулаг да көздүр.

Бәди әдәбијат сөз сәнәтидир. Јазычынын әсас силаһи сөздүр. Рәссам рәнкләрдән, бәстәкар сәсләрдән истифадә етдији кимч, јазычы да объектив һәјәти, һадисәләри, инсанлары сөз вәсәитәсилә тәсвир едир. Јазычы өз даһили дүјгуларыны сөз вәсәитәсилә билдирир, сөзлә инсанларын харичи көркәмини чәкир, даһили аләмнин нишан верир, чанлы табло јарадыр. Мәсәлән, А. Сәһһәт јәј сәһһәрини тәсвир едәркән, сөз вәсәитәсилә рәссам фырчасындан чыхмыш кими чанлы мәнзәрә чәкмишдир:

Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг,

Шәфәгини гырмызы рәнkilә ишығланды үфүг.

Бир гәдәр чајдан узағ, од галамыш дағда чобан,

Ојадыр өз сүрүсүн отлаја јәјлагда чобан.

Јумушағ көј чәмәнин үстә дүшүб шәһ кечәдән,

Исти јохдур, һәлә вар бир балача мөһ кечәдән...

Бәди әдәбијатын әсас предмети инсандыр. Буна көрәдир ки, М. Горки бәди әдәбијаты «инсаншүнаслығ» адландырмашдыр.

Јазычы јаратдығы инсан сурәтинин һәртәрәфли, чанлы көс-тәрмәк мәғсәди илә чоғ заман гәһрәманын (истәр мәнфи олсун, истәрсә мүсбәт) портретиңи чәкир. Бу чәһәтдән «Фирузә» һекајәсиндә Фирузә сурәтинин, «Данабаш кәндинин әһ-

валатлары»ида Худажар бэјин, «Шейх Шэ'бан» некајэсинде Шейх Шэ'банын портрети чох мараглыдыр. Ч. Чаббарлы Фирузэнин портретини белэ чэкир: «О, көзэл, кирдэсифэт бир гызды; шэргли гызлара мэхсус гара, дэрин, атэшли көзлэри, гэлэмлэ чэкилмиш кими гара гашлары, инчэ додаглары варды».

Ч. Мэммэдгулузадэ «Данабаш кэндинин эһвалатлары» повестинде Худажар бэјин портретини инсанлыг симасыны итирмиш бу азгынын дахили чиркинликлэринэ мүнэсиб шэкилде көстэрир: «Худажар бэјин... бэју учадыр, чох учадыр... Бэли бэју учадыр, саггалы, гашлары түнд гарадыр. Узү дэ гарадыр, чох гарадыр. Көзлэри лап гарадыр, бир тикэ ағ јохду көзлэринде. Белэ ки, бэ'зи вахт Худажар бэј папагыны басыр көзүнүн өнүнэ: папаг гара, көзлэр гара, үз гара. Папагын алтдан көзлэри елэ ишарыр ки, адамын чанына ваһимэ өтүрүр. Худажар бэјин бир бэјүк гүсуру вар. Бурну эјридир: эјридир, амма пис эјридир. Эјри дэ вар, эјри дэ вар. Мэн чох көзэллэр көрмүшэм ки, бурунлары эјридир, амма Худажар бэјин бурну пис эјридир. Бурнунун јухары тэрэфиндэн бир сүмүк дикэлиб. Сүмүк дүздүр, амма ашагысынын эти хоруз пипији кими дүшүб сол јана... Худажар бэјэ көјчэк киши демэк олмаз».

Јазычы истэр сурэтин портретини чэкэркэн, истэрсэ дэ тэбиэт, эшја тэсвири верэркэн, чох заман она шэхси мүнэсибэтини дэ билдирир. Мэсэлэн, М. Э. Сабир тэнгид атэшинэ тутдуғу көһнэпэрэст типин харичи көркэмини усталыгла чэкир вэ ејни усталыгла она мүнэсибэтини дэ билдирир. Бунун үчүн шаирэ бирчэ сөз кифајэт едир:

Өмр өтүшүб, баш агарыб ун кими,
Диш төкүлүб, саггал олуб јун кими,
Синэ чөкүб, бел бүкүлүб нун кими,
Кэрчи олубсан гоча мејмун кими...

Дөрдүнчү мисраја гэдэр сөзлэ чэкилэн ади портретдир: өмрү өтмүш, башы, саггалы агармыш бир киши. Диш төкүлүб, синэ чөкүш, бел бүкүлүшдүр. Шаир тэшбиһэ (мејмуна) эл атан кими, онун тэнгид һэдэфинэ мүнэсибэти өзүнү бирузэ верир.

Бэ'зэн гәһрәманын узүнүн чизкилэри, јашадығы ев шэраити вэ с. јазычы тэрэфиндэн бачарыгла көстэрилер. Бу, һэм эсэрин гавранылмасыны асанлашдырыр, һэм дэ јазычыја чох шей демэјэ имкан верир. М. Горки «Ана» романында Пелакеја Ниловнанын сол гашынын үстүндэки чапығы көстэр-

мәклэ ананын тэбиэтини, психолокијасыны вермэјэ чалышмышдыр. Кичик бир эламэт инсан һаггында мүэјјән тэсэввүр јарадыр.

Пелакеја Ниловна «учабојлу иди, бели бир балача эјилмишиди, ағыр зәһмэт вэ эринин көтәклэри алтында эзилмиш бэдэни, бир шейэ илишмәкдән ештијат едирмиш кими јан-јаны вэ ештијатла һэрәкәт едирди. Мәһәллә гадынларыннан бир чохунун көзлэри кими онун да һәјәчан вэ изтираб долу гара көзлэри, ешли, узун, бир гэдәр шишкин вэ гырышыг үзүнә шө'лә сачырды. Сағ гашы үстүндэки чапыг, бу гашыны бир аз јухары дартырды, онун сағ гулағы да сол гулағына нисбәтән јухары дартылмыш кими көрүнүрдү, буна көрә дэ онун үзүндэ даима белэ ифадэ олурду ки, куја о, горха-горха нәјә нсә гулаг верир...».

В. Г. Белински бэдин әдәбијјаты инчәсәнэтин ән јүксәк нөвү адландырыр, инчәсәнэтин бүтүн башга нөвлэринин (рәс-самлыг, һејкәлтэрашлыг, мусиги) өз јарадычылыг саһәсинде истифадэ етдиклэри материал етибары илә аз вэ ја чох дәрәчәдә мәһдуд олдуғларыны дејәндән сонра јазыр: «Әдәбијјат азад инсан сәслэри илә ифадэ олунур ки, бу да һәм сәс, һәм лөвһә, һәм дэ ајдын ифадэ олунмуш тэсэввүрдүр. Буна көрә дэ әдәбијјат инчәсәнэтин башга нөвлэринин бүтүн үстүнлүклэринэ малик олуб, ајрылыгда онларын һәр биринэ аид олан бүтүн васитәләрдән бирдән-бирә вэ тамамилә истифадэ етмиш олур».

Бэдин әдәбијјат, бүтүн бу үстүнлүклэри илә бәрабәр, тәдрис заманы (хүсусилә классик әдәбијјатын тәдрисинде) изаһа вэ харичи дүјғуларла гавранан әјани вәсантә мөһтачдыр.

Бунун мүхтәлиф сәбәблэри вардыр. Бу сәбәблэри һәләлик ашағыдакы шәкилдә үмумиләшдирмәк олар:

а) бизим классик шә'римизин дили вэ ифадэ тәрзи мүасир кәнчләр үчүн чох заман анлашыглы олмадығындан, образлы тәфәккүрүн мәһсулу олан эсәр изаһ едилмәли олур. Мәсәлән, Мәһәммәд Фүзули «Лејли вэ Мәчнун» поемасында чох тә'сирли бир мәнзәрә јаратмышдыр:

«...Баһарын көзәл чағыдыр. Достлары Мәчнуну тәбиәт сејринә чыхармышлар. Демә, Мәчнундан хејли әввәл Лејли дэ өз рәфигәлэри илә һәмнин чәмәнә кәлибмиш.

«Бир сәбзәјә сәбз хәркәһ урмуш,
Мәһ сәһни-чәмәндә һалә гурмуш.
Гончә кими ол ләтиф хәркәһ,
Күл бәрки кими ичиндә ол маһ».

Бу күнкү шакирд һәмнин мәнзәрәни (пейзажы) тәсәввү- рүндә чанландыра билмир. «Сәбзә», «Сәбз», «Хәркәһ», «Мәһ», «Сәһни-чәмән», «Һалә», «Күл бәрки» кими сөзләр, мүрәккәб тәшбиһләр, мисралар арасындакы мәнтиги әлагә шакирд үчүн анлашылмаздыр.

Лејли јашыл чәмәндә јашыл рәнкдә чадыр гурмушдур. О, чәмәнә һалә салмышдыр. Шаир Лејлинин рәфигәләринин ке- јиминә ишарә етмәсә дә, фикирләр арасындакы мәнтиги әла- гәдән баша дүшүлүр ки, гызлар ағ палтар кејибләрмиш. Шаир Лејлинин әтрафында дөврә вурмуш гызларын палтарларыны һаләјә, мәчлисин ортасындакы көзәли (Лејлини) исә аја бәң- зәтмишдир.

б) классик јазычыларын әсәрләриндә тәсвир олуан мән- шәт, һәјат тәрзи, адәт-ән'әнә, кејим вә с. бу күн шакирд үчүн анлашылмаз олдуғундан, тәсәввүр натамам галмасын дејә, мүәллим изаһат вермәли олур:

«Учу әшрәфили булуд кими сач,
Дал кәрдәндә һәр һөрүјү бир гулач,
Кәләғажы әлван, гәсәбә гыјғач,
Алтындан чунасы, һажыф ки, јохдур».

(М. П. Вагиф).

Көстәрилән нүмунәләрдән мә'лум олдуғу кими, бу күнкү мәктәбли-кәнчләр халгымызын кечмиши илә әлагәдар олан бир чох шәјләри билмәдикләриндән, онларда мүәјјән тәсәв- вүр јаратмағ үчүн мүәллим изаһат вермәјә вә әјани вәсаит көстәрмәјә мәчбур олачағдыр.

Демәли, сөз сәнәти олан бәдин әдәбијјат өз-өзлүјүндә әјани тәсәввүрләрин јаранмасына гүввәтли васитә олса да, тәдрис заманы көзлә гавранан әјани вәсаитә еһтијач һисс едир.

М. А. Рыбникова да, профессор В. В. Голубков да, әдәбиј- јат тәдриси методикасы саһәсиндә чалышан башга алимләр дә буну тәсдиг едирләр.

Харичи дүјғулара тә'сир көстәрмәк јолу илә тәшкил еди- лән әјани тә'лим һәр бир фәннин, о чүмләдән әдәбијјатын да тәдрисиндә тәтбиг олунур. Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә едилән һәмнин вәсаит һансылардыр?

1. Рәсм әсәрләри (портрет, иллүстрасија, карикатура).
2. Нејкәлтәрәшлиг әсәрләри (бүст вә нејкәл).
3. Синхроник чәдвәлләр.
4. Мүхтәлиф схемләр.

Әјани вәсаитдән истифадә јоллары. Мүәллимин синфә ки- фәјәт гәдәр, һәм дә истәнилән әјани вәсаит кәтирмәси һалә иши һәлл етмир. Әсас сөһбәт-һәмнин әјани вәсаитдән нечә ис- тифадә етмәкдәдир. «Нечә» исә мүәллимин усталығы, үсул, јол сечмәси илә бағлыдыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә әјани вәсаитдән истифадә едәркән, һансы үсуллар, јоллар тәтбиг олуна биләр? Бу суала дүзкүн вә елми чаваб тапмағ үчүн, һәр шәјдән әввәл, јада салағ ки, тә'лим просеси бир-бири илә сых бағлы олан үч элементдән (биринчи—тә'лим фәнниндән, икинчи—елм өјрәтмәкдән, баш- га сөзлә десәк, мүәллимин фәалијјәтиндән, нәһәјәт—елм өј- рәнмәкдән, шакирдләрин фәалијјәтиндән) ибарәтдир.

Мүәллимин билаваситә рәһбәрлији алтында кедән бу мү- рәккәб просесдә тә'лим фәнни, онун өзүнәмәхсус хүсусијјәти мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. Әдәбијјатын сөз сәнәти олма- сыны нәзәрә алсағ, дејә биләрик ки, бәдин әсәрләрин охусу (һәр чүр оху јох), и ф а д ә л и о х у әдәбијјат дәрсләрин- дә әјанилик мәсәләси илә билаваситә бағлы олан мүстәгил үсулдур.

Белә дејирләр ки, ифадәли оху әдәбијјат тәдрисиндә әја- нилијин биринчи вә конкрет үсулудур. Доғрудан да, беләдир. Әсил мә'нада ифадәли оху образлы сөз архасында кизләнән реал һәјаты көз өнүндә чанландырыр, әјаниләшдирир. Мәсә- лән, Әһмәд Чәмилли «Чан нәнә, бир нағыл де» ше'рини шаи- рин гәләминдән чыхдығы шәкилдә охусағ, тәсвир олуан һәр нә варса, көз өнүндә чанланачағ:

«— Ај нәнә, бир нағыл да де.
— Өмрүм, күнүм, јат даһа,
Һамысыны инди десәм, нағыл галмаз сабаһа.
— Чан нәнә, де бирини дә...
— Ағрын алым, сөзә бах.
Евимиздә сәндән савај, көр, неч вармы бир ојағ?
Кечә кечиб, ев сојујуб, һәнир кәлмир очағдан;
Тахт үстүндә мәстан пишик одур јатыб бајағдан.
Өрт үстүнү, дәрдин мәнә, бах, ешикдә јел әсир...
— Гар јағырмы?
— Елә јағыр... сазағ гылынч тәк кәсир...»

Бахын, һәтта бу садә диалогун өзү дә бир лөвһәдир: оху- јурсан, бајағдан нәнәнин нағылларыны динләмәкдән дојма- јан ушағы да, меһрибан нәнәни дә, сојумуш отағы да, тахт үстүндә хумарланан мәстаны да, чөлдә јаған гары да көрүр-

сэн. Елэ һисс едирсэн ки, соврулан гар пәнчэрэлэри, гапыны дөјачләјир...

«Нәнэ јыгыр дүјүнчәјэ ијнәсини, сапыны,
Күлэк һәрдән таггылдадыр пәнчэрәни, гапыны,
Көрпә чәкир тәзә, күллү јорғаныны. үзүнә
Көзләрини јумур, амма јуху кетмир көзүнә.
— Ај нәнэ, о кимдир елэ пәнчэрәни бәрк вурур?
— Һеч ким дејил, јат, ај бала, јелдир гары совурур...
Бир кизилти дујур ушаг вүчудунда бу ара
Һәсрәт гонан көзләрини зилләјәрәк дивара,
Чарпајынын баш учунда өз әлијлә асдығы
Шәклә бахыр, фикрә кедир, гучаглајыр јасдығы...».

Биз атасыны көрмәк һәсрәтилә јухулаја билмәјән ушағын үрәјини дә, чәһәдә гәһрәманлыгла вурушан никбин руһлу совет дөјүшчүсүнү дә, гәләбә илә гајыдан атанын ајағы алтында кәсилән ағ тоглуһу да, саз чалан гочаны да көрүрүк, көрәнини јухуда көрдүјү кими көрүрүк:

«Көрпә күлдү... һәсрәт гонан көзләриндән учду гәм,
Өлдү онун хәјалыны инди өзкә бир аләм:
Гарангушлар учуб кәлди, ачды чичәк, күлдү јаз,
Гучаглады атасыны, сонра кимсә чалды саз...
Көрпә өзү һисс етмәдән, ону јуху апарды,
Чөлдә исә бүтүн кечә күлэк туфан гопарды».

Ифадәли оху о заман әјани тәсәввүрә чеврилир ки, онун бүтүн шәртләринә, гануиларына әмәл едәсэн.

Бәс, мұәллимин сөзү, мұсаһибә үсуллары нечә? Әјани вәсаитдән истифадә едәркән, бунлар мұстәгил үсул кими чыхыш едирми? Һәр ики үсул шифаһи нитг илә әлагәдардыр. Мұәллимин шифаһи нитги гаршысында дуран педагожи вә психоложи тәләбләр һаггында мәтбуатымызда бәзи мараглы фикирләр вардыр. Бунула бәрабәр, мәлум мәсәләләрни бир даһа хатырламағы мәсләһәт көрдүк.

Мұәллимин нитги, биринчи нөвбәдә, дәрин мәзмунлу, јүксәк идејалы олмалыдыр. Мұәллим һәмишә өз нитгинин мәзмунча дәрин, идеја-сијаси чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә олмасына чалышмалыдыр. Мүкәммәл билијә, дәрин фикрә малик олмадан мәзмунлу данышмағ да олмаз. Бунун үчүн мұәллимин ихтисасыны, идеја-нәзәри билијини артырмаға вә тәкмилләшдирмәјә мүнәтәзәм сурәтдә чалышмалыдыр.

Мұәллимин шифаһи нитги педагожи тәләбләрә чаваб вермәли, бөјүк инандырычылығ гүввәси вә тәсирлилијә малик олмалыдыр. Әдәбијјат мұәллиминин нитги исә һәм дә бәдинлији илә башга мұәллимләрни данышығындан сечилмәлидир. Бәдин нитг шакирдләрдә чох дәрин вә јүксәк һиссләр ојадыр. Әдәбијјат мұәллими өз данышығы илә шакирдләрни образлы тәфәккүрүнә дә гида вермәли, сөз васитәсилә шакирдләрни көзү өнүндә «кағызсыз, гәләмсиз» шәкил чәкмәји бәчармалыдыр. Бүтүн мәзијјәтләри илә бәрабәр, әдәбијјат мұәллиминин дә нитги әјани вәсаитә еһтијач һисс едир.

Мұәллимин сөзү (кириш сөһбәти, тарихи мәлумат, мұһазирә) шакирдләрдән күчлү вә сабит диггәт тәләб едир. Буну исә тәлим просесиндә бүтүн ушағларда һәмишә тәмин етмәк мүмкүн олмур.

Шакирди һәмишә динләјичи вәзијјәтиндә сахламағ олмаз. Тәкрар гычығлар һәмишә динләјичи вәзијјәтиндә сахланылан шакирдләрдә диггәти јайндырыр, бејин јарымкүрәләриндә ләнкимә әмәлә кәтирир. Бунун гаршысыны алмағ үчүн шакирдләрни диггәтини ојағ сахламагдан, онларда марағ јаратмагдан өтрү, јери кәләндә әјанилик тәтбиг олунмалыдыр. Демәли, мұәллимин сөзү чох заман әјани вәсаит олмадан кечинә билмәз.

Белә дејирләр ки, мұсаһибә шакирдләрни фәаллығыны тәмин етмәк үчүн јахшы үсуллардандыр. Бу доғрудур, анчағ мұсаһибә апаран мұәллим дә ара-сыра әјаниликдән истифадә едир, бәзән әјани вәсаитсиз кечинә билмир. Елә һаллар да олур ки, әјани вәсаити өзү мұсаһибә башламаға имкан јарадыр. «Әкәр сиз данышдырмагда чәтинлик чәкдијиниз синфә дахил олурсунузса... шәкил көстәрмәјә башлајын, бу заман синиф дилә кәләчәк, һәм дә азад вә сәрбәст сурәтдә даныша чағдыр».

К. Д. Ушинскинин әслиндә ибтидан мәктәбдә ана дили тәлиминә аид олан бу гвијмәтли фикрини һисбәтән јухары синифләрдә әдәбијјат тәдрисинә дә шамил етмәк олар. Анчағ бурасы вар ки, мұсаһибәни әјани вәсаит «башлајырса» мұәллимин сөзү олмадан тамамланмыр, бурада әјани вәсаит сөзсүз кечинә билмир.

Әјани вәсаит синифдә нүмајиш етдирилир: мұәллим нүмајиш етдирир, шакирдләр мұшаһидә едирләр. Буну белә баша дүшмәк олармы ки, мұәллимин вәзифәси әјани вәсаити ләлдиймәз нүмајиш етдирмәкдән, шакирдләрни исә вәзифәси анчағ мұшаһидә апармагдан ибарәтдир? Хәјр, олмаз. Мұәллим

эјани вэсаити нүмајиш етдирдикчэ данышыр. Шакирдлэр исэ мұшаһидэ апардыгча фикирлэширлэр. Нечэ ки, эјани вэсаити нүмајиш етдирэркэн сөзсүз кечинмэк олмур, еләчэ дә мұәллимин сөзү, мұсаһибэси эјани вэсаитсиз кечинэ билмир. Демәли, сөз илә эјани вэсаит бир-бири илә гаршылыгы алағәдәдир, биркә фәалијјәт кәстәрир.

Дејиләнләрден белә нәтичәјә кәлирик ки, әдәбијјат дәрсләриндә эјани вэсаитдән истифадә заманы тәтбиг едилән үсуллардан сөһбәт кедирсә, ајры-ајры үсуллардан (мұәллимин сөзү, мұсаһибә, нүмајишетдирмә) јох, мұәллимин сөзү илә эјани вэсаитин гаршылыгы тәсириндән данышмағ олар.

* * *

Мұәллимин сөзү, чанлы изаһаты илә эјани вэсаит арасында алағә мәсәләси илк дәфә профессор Л. И. Занковун рәһбәрлији алтында ишләјән совет алимләри тәрәфиндән елми шәкилдә өјрәнилмишдир.

Тәдгигатын нәтичәси кәстәрмишдир ки, мұәллимин сөзү илә эјанилик арасында сых алағә јарадылдыгы заман тәлим просеси чох сәмәрәли олур.

Дејиләнләр ботаника, зоолокија, кимја вә башга фәнләр үзрә апарылан елми-тәдгигат ишләри нәтичәсиндә әлдә едилән гәнаәтдән доғмушдур. Бәс, әдәбијјат тәдрисиндә, нечә олмалыдыр?

Әдәбијјат мұәллими сөз һаггында, сөз вәситәсилә тәсвир едилән, чанландырылан реал варлыг, инсан һаггында шакирдләрә биллик верир. Белә олан сурәтдә мұәллими нә етмәли вә нечә етмәлидир?

Бизим тәдрис етдјимиз фәннин хүсусијјәти нәзәрә алынарса, әдәбијјат дәрсләрини өз характери етибары илә бир нечә гисмә ајырмағ олар:

- 1) јазычынын һәјаты вә јарадычылыгы һаггында мәлумат верән дәрс;
- 2) бир јазычынын үмуми јарадычылыгына һәср едилән дәрс;
- 3) мұәјјән бир тарихи дөврүн ичмалына һәср олуан дәрс;
- 4) бәдии әсәрин охунмасына вә ја мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә һәср олуан дәрс;
- 5) әдәби әсәрин бәдии тәһлилинә һәср олуан дәрс;
- 6) әдәбијјат нәзәријјәсиндән вериләчәк мәлумата һәср олуан дәрс вә с.

Бакынын Бузовна гәсәбәсиндәки 125 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мұәллими һейдәр Ејвазов јолдашы дәрсләриндән бир нүмунә. Мұәллими IX синифдә Г. Закирин һәјаты һаггында мұһазирә јолу илә мәлумат верирди. О, долғун мәзмунлу мұһазирәсинә Закирин шакирдләр тәрәфиндән чәкилмиш портретини кәстәрмәклә башлады. Мұәллими бир гәдәр данышандан сонра, бир тәрәфдән диггәтин јайынмасына јол вермәмәк, шакирдләри марагландырмағ; дикәр тәрәфдән исә шаирин харичи көркәми, дахили аләми, хасијјәти һаггында дәгиг тәсәввүр јаратмағ үчүн эјаниликдән истифадә етди. Бу мәгсәдлә о, Ф. Көчәрлинин хатирәләриндән ашағыдакы парчаны (ајрыча кағзын үзүндән) арамла вә ифәдәли охуу.

«Гасым бәј Закири көрәнләрин... рәвәјәтинә көрә о, хошсурәт вә хошсима, ағ бәдәнли, уча гамәтли... бир киши имиш. Көјчәк, әгилли вә көј рәнкә мајил көзләри вар имиш. Симасындан, һәрәкәти вә дурушундан нәчәбәт вә рәшадәт әсәри көрүнәрмиш. Данышығы фәсһи вә сәси хош олмасына көрә данышанда она гулаг асмамағ олмазмыш... Инсаф вә мүрүвәтдән харич сөзләр вә ишләр шаири тәбии һалындан чыхарыб, онун гәзәб вә һиддәтинә сәбәб олармыш».

Закири өз көзләри илә көрмүш Мир Мөһсүн Нәввабын да хатирәси марағлыдыр. Нәвваб јазыр ки, Закир «көзәл сималы, арыг, ағбәниз, уча бојлу, көј көзлү киши иди...».

Мұәллими хатирә әдәбијјатындан сечдији нүмунәни охутдугдан сонра кичик фәсилә верди. Шакирдләрин диггәтини шаирин синифдә асылмыш портретинә чәлб етди. Бу онун үчүн иди ки, ушағлар ешитдикләрини көрдүкләри илә мұгајисә етсинләр, тәсәввүр там олсун вә с.

Бурада мұәллимин сөзү апарычы, эјани вэсаит исә көмәкчидир; онун вәзифәси тәсәввүрүн дәгиглијинә, гавраманын там олмасына хидмәт етмәкдир.

Ордубад шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мұәллими Нәриман Бағыров сөз илә эјани вэсаитин гаршылыгы тәсиринә чидди фикир верир, дәрсләрини марағлы вә мәзмунлу гурур.

Нәриман мұәллими X синифдә «Һачы Гара» комедијасыны тәһлил едирди. О, Һачы Гара сурәтинин хәсислији һаггында данышдыгча, бир тәрәфдән сурәтин характерини инкишафыны кәстәрмәк, дикәр тәрәфдән исә әсәрин мәзмунунун нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини јохламағ, јаддагалманы мөһкәмләтмәк мәгсәди илә мұсаһибә апарырды:

— «Һачы Гара» комедијасынын икинчи пәрдәси һансы кәлишлә башланыр?

— Худаверди мүүззинлә мүкалимә һачынын хасијјәтин дәки һансы чәһәти ачыр?

Көрүндүјү кими, дәрсин просесиндә мүүллимин сөзү (бурада мүсаһибә шәклиндә) апарычыдыр. Мүүллим шакирдләрә мүрачиәт едир ки, онлар «Мирзә Фәтәли типләри» албомундан һачы Гара илә Худаверди мүүззинин көрүш сәһнәсинин тәсвиринә һәср олунмуш шәкли тапсынлар. Шакирдләр мүүллимин көстәриши илә рәсми «охумаға» башлајырлар.

Бурада әјани вәсаит көмәкчидир. Онун вәзифәси шакирдләрин һафизәсини фәалијјәтә кәтирмәк, јаддасахламаја хидмәт етмәкдир.

Нәриман мүүллим әјани вәсаит һазырламағ саһәсиндә дә марағлы вә өјрәдилмәјә лајиг тәчрүбәјә маликдир. О өз иш тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк јазыр: «VIII синиф шакирди Мехдијевин јахшы әл габилијјәти вардыр. Мән һәммин шакирди әјани вәсаит һазырламағ ишинә чәлб етдим. О, пластилиндән чох көзәл фигурлар дүзәлдә билир. 1962-чи илдә М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 150 иллик јубилејинә һазырлығ күнләриндә јазычынын типләринин сурәтини пластилиндән дүзәлтмәји һәммин шакирдә тапшырдым.

Јазычынын «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Һачы Гара», «Вәзири-хани-Ләнкәран» вә башға комедијаларыны тәһлил едәркән пластилиндән һазырлатдығым һәммин вәсаити синифдә нумәјиш етдирирәм».

Мүүллимин сөзү илә әјани вәсаит арасында гаршылығлы әлағә вә асылылығ мөвчуддур. Бу мүнасибәт јени билијин верилмәсиндә, шакирдләри бәдин әсәрин мәтни үзәриндә чалышдыраркән, јаддасахламаны мөһкәмләтмәк мәғсәди илә иш апараркән, билијин јохланмасында (мүхтәлиф формаларда) тәзаһүр едир. Әкәр бири (бизим ишимиздә чох заман сөз) апарычыдырса, о бири (әјани вәсаит) көмәкчидир. Бә'зән әјани вәсаит дә апарычы рол ојнајыр. Бу, һәр шејдән әввәл, мүүллимин дәрәдә гаршыја гојдуғу мәғсәддән ирәли кәләрәк, үсул, јол сечмәси, тәлим материалларынын характери, һәчми, әјани вәсаитин нөвү, мәзмуну, мигдары вә бу кими мәсәләләрлә бағлыдыр.

Идрак мәрһәләсинин сон мәрһәләси билик, бачарығ вә вәрдишләрин һәјәтдә тәтбиг едилмәсидир. Мүүллим шакирдләрин билик, бачарығ вә вәрдишләрини јохламағ мәғсәди илә дә әјани вәсаитдән истифадә едир. Мүүјјән шәкил (табло,

иллүстрасија) әсасында шифаһи һағылетмә, инша јазы мәшғәләләри бу мәғсәдлә апарылыр вә с.

Мәктәб тәчрүбәсиндән мисалларын сајыны чохалтмағ да оларды. Лакин дејиләнләрин өзү дә мүүллимин сөзү илә әјани вәсаитин гаршылығлы мүнасибәти һағгында мүүјјән тәсәввүр јаратдығы үчүн кифајәт етдијиндән, тәһлилдә әјанилик принципинин ән мүһүм мәсәләләриндән бири үзәриндә дә дајанмағ истәрдик.

Бу мәсәләни шәрти оларағ «әјанилијин дәрәчәси» адландырмағ олар. Һәр һансы дәрәс үчүн һазырланмыш әјани вәсаит нә һәддиндән чох, дәрәчәсиндән артығ, нә дә аз олмалыдыр. Чалышмағ лазымдыр ки, әлдә едилмиш әјани вәсаит дәрәдә гаршыја гојулан мәғсәдә наил олмағда кифајәт етсин. Чох олуб истифадәсиз галмағданса, кифајәт гәдәр олсун, истифадәјә јарасын.

Бәдин әсәрләри дүзкүн ахламағда вә дујмағда әјани вәсаитин ролуну, сөздә әјанилијин гаршылығлы тә'сирини, бу тә'сирин сәмәрәли јолларыны дәғиг вә әтрафлы шәкилдә өјрәнмәк лазымдыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә әјанилик тәдрис методикасынын мүһүм проблемләриндән бири олдуғу үчүн мүүллимләр бу мәсәләјә диггәти артырмалыдырлар.

Муса МӘСИМОВ,
Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына
Әдәбијат вә Дил Институтунун аспиранты.

СОВЕТ ДӨВРҮНДӘ ИЛК САТИРИК НЕКАЈӘЛӘР ҲАГГЫНДА

Сатира Азәрбајчан әдәбијатында ән кениш јајылмыш жанрлардан биридир. Белә ки, Азәрбајчан әдәбијаты тарихиндә М. Фүзулинин «Шикајәтнамә»си илк нәср нүмунәсидир; бу әсәри һәм дә Азәрбајчанда сатирик нәсрин илк нүмунәси кими гәбул етмәк олар.

Сатира жанры кет-кедә инкишаф едәрәк, XVIII әсрин ахырлары вә XIX әсрин биринчи жарысындан әдәбијатымызда сүр'әтлә артмаға башламышдыр. Сатиранын инкишафы Азәрбајчан әдәбијатында тәнгиди реализм чәрәјаны илә әлағәдардыр. XIX әср сатирасы Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани вә М. Ф. Ахундов симасында бөјүк мүвәффәгијәтләр әлдә етмишдир.

М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» әсәри илә Азәрбајчан бәдиинәсриндә сатирик некајәнин бүнөврәсини гојду. Бу некајәдә әдибин күлүшүнүн гүввәси жүксәк пилләјә галхыр, кәскин сижәси ифша сәчијәси дашыјан өлдүрүчү сатираја чеврилди, сижәси мүбаризә васитәләриндән биринә чеврилмәјә башлајыр.

Әсасы XIX әсрдә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән гојулмуш сатирик некајә жанры 1920-чи илә гәдәрки инкишафында көркәмли мүвәффәгијәтләр газанмышдыр. Белә ки, сатирик некајә жанры гејд етдијимиз әсрин илк илләринә гәдәр (XX әсрин илк 25—30 или нәзәрдә тутулур) тәнгиди реализм методунда јаранан вә инкишаф едән жанр кими диггәти чәлб едир. Тәнгиди реализм методунда јазиб-јарадан насирләримиз дөврүн руһуну әсасән тутсалар да јенә, чәмијјәтин габагчыл гүввәләрини сон дәрәчә ајдын көрә билмирдиләр. Онлар мөвчуд чәмијјәтдә баш верән һадисәләрә өз мүнәсибәтләрини, өз мејлләрини тәнгиди сурәтдә билдирмәклә, мәсәләни битмиш һесаб едирдиләр.

Азәрбајчан әдәбијатынын көркәмли нүмајәндәләри олан Чәлил Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, С. С. Ахундов, Ј. В. Чәмәнзәминли, Е. Б. Султанов өз јарадычылыглары е'тибары илә тәнгиди реализмә мәнсуб јазичылардыр. Лакин бу насирләрин реализми XIX әсрдә јаранан тәнгиди реализмдән фәрглидир. Бу јазичылар артыг јашајыб нәфәс алдыглары сосиализм чәмијјәтинин инкишафда олан кејфијәтләрини мәнимсәмәјә чалышыр вә онда әсас мәзијјәтләри өз әсәрләриндә тәрәннүм етмәјә мејл көстәриләр. Сатира бу әсәрләрдә артыг јени, мүасир вә актуал мә'на кәсб едир. Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра мәфкурәчә сағлам олан тәнгиди реалистләр бу гурулушу алгышладылар. Һәмин сәнәткарлар әсәрләринин тематикасыны вә идеја истигамәтини мүасир дөврүн тәләбләринә ујғун бир шәкилдә гурдулар вә бу әзәмәтли гурулушу дүшүндүрән әсас мәсәләләрин һәллингә јахындан иштирак етдиләр. Бу дөврдә хүсусән сатирик јазичылар сосиализм чәмијјәтинә мане олан әсас дүшмән үнсүрләри, саботажлары, рүшвәтхорлары, тәнбәлләри, јенилијә әнкәл оланлары, бир сөзлә, инкишафа мане олан һәр чүр мүртәчә үнсүрләрин галыгларыны тәнгид вә сатира атәшинә тутмагла фәал рол ојнадылар.

Јаранан јени әдәбијатын мүсбәт кејфијәтләриндә сосиализм реализми јарадычылыг методунун әсас принципләри формалашырды. Бу дөврдә артыг сосиализм реализми әдәбијатынын кениш јајылан әсас жанрларындан бири кими сатирик некајәләр мејдана кәлмәкдә иди. Бу әсәрләрдә совет гурулушунун мүсбәт кејфијәтләри илә бирликдә, кечмиш чәмијјәтин мүртәчә маһијјәти дә көстәрилди: Азәрбајчан совет сатирик некајәләри һәјатын тәләбләриндән доған вә һәги ги һәјат тәләбләринә чаваб вермәјә чалышан чох гүдрәтли бир нәсрдир. Бу жанр зәнкин классик ән'әнәләр әсасында јетишмиш вә бөјүк тарихи инкишаф јолу кечмишдир.

20-чи илләр Азәрбајчан әдәбијатынын илк тәшәккүл дөврү иди. Ону да гејд етмәк ләзимдыр ки, бу дөврдә јаранан јени әдәбијат нисбәтән зәиф инкишаф едирди. Азәрбајчан совет әдәбијатынын жүксәлиш илләри 30-чу илләрдән сонрақы дөврә тәсадүф едир.

1920-чи илләрә гәдәр Азәрбајчан нәсринин көркәмли нүмајәндәләри Чәлил Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Ј. Чәмәнзәминли, Н. Нәриманов, Е. Б. Султанов, С. Мүсәви, С. М. Гәнизадә, И. Б. Мусабәјов, А. Диванбәјоғлу (Сүһанвердиханов) вә башгалары идиләр. Классик нәсримизин көзәл ән'әнә-

ләрнин давам вә инкишаф етдирән бу насирләр Азербайчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јени кејфијјәтли нәср нүмунәләри илә чыхыш едирләр. Бу заман нәср сәһәсиндә даһа чидди фәалијјәт көстәрән Ч. Мәммәдгулузадә, С. С. Ахундов, Ә. һагвердијев, Ј. В. Чәмәнзәмнинли, А. Шаһг бәдши нәсрин һекәјә жанрында даһа мәнсулдар ишләјирдиләр.

Бу сәнәткарлардан әләвә, Азербайчан совет әдәбијјәтинин ән актуал жанрларындан бирини тәшкил едән сатирик һекәјә жанры илә чидди мәншуғул олан бир чох мұхтәлиф јазычыларынын имзаларына 20-чи илләрдә нәср олунан гәзет вә журналларда, һабелә мұхтәлиф мәнмуәләрдә раст кәлирик. Бу насирләр сатирик һекәјә, һабелә сатирик фелјетон, ше'р жанрларында чыхыш етмишләр. Бунлардан һачы Сәлим Сәјјаһын «Ислам дини вә коммунизм»¹, Хәстә Катибин «Буржуа вә фәһлә»² һекәјәләрини, Әли Рзанын «Нахырчы гыз»³, Сәркәрдан ләгәбли бир јазычынын «Рүшвәтхорларын аһ вә нәләси»⁴, Кәнд гызы ләгәбли бир јазычынын, мөвзусу кечмиш Азербайчан гадынларынын һәјәтындан алынмыш, «Пакизә»⁵, Т. Сәмиминин «Фачиә ичиндә фачиә»⁶, Дағлы Әли һүсејинин «Көчәри дирилијјиндән»⁷, А. Раманалынын «Ики дост»⁸, «Сона һекәјәси»⁹, Д. Гәнимлинин «Көз јашы»¹⁰, «Сон көрүшүмүз»¹¹, Муса Асланлынын «Әјјаш»¹², Ибраһим Әлинин «Гатыр Мәммәд»¹³, гадын насирләрдән Сусаннанын «Һәјәт пилләләри»¹⁴, Назлы ханымын «Чәркәз арвадын бостаны»¹⁵, «Мал гыр-

¹ Ч. С. Сәјјаһ, «Ислам дини вә коммунизм», «Коммунист» гәзети, 20/V—1920.

² Хәстә Катиб, «Буржуа вә фәһлә», «Коммунист» гәзети, 27/XI—1920.

³ Әли Рза, «Нахырчы гыз», «Коммунист» гәзети, 28/XI—1921.

⁴ Сәркәрдан, «Рүшвәтхорларын аһ вә нәләси», «Коммунист» гәзети, 5/I—1923.

⁵ Кәнд гызы, «Пакизә», «Шәрг гадыны», 1923, № 1.

⁶ Т. Сәмими, «Фачиә ичиндә фачиә», «Шәрг гадыны», 1925, № 3.

⁷ Д. Ә. һүсеји, «Көчәри дирилијјиндән», «Шәрг гадыны» 1927, № 5.

⁸ А. Раманалы, «Ики дост», «Дан улдузу», 1928, № 11.

⁹ А. Раманалы, «Сона һекәјәси», «Дан улдузу», 1929, № 5.

¹⁰ Д. Гәнимли, «Көз јашы», «Дан улдузу», 1929, № 7.

¹¹ Д. Гәнимли, «Сон көрүшүмүз», «Дан улдузу», 1929, № 10.

¹² М. Асланлы, «Әјјаш», «Дан улдузу», 1929, № 11—12.

¹³ Ибраһим Әли, «Гатыр Мәммәд», «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1930, № 7, 8.

¹⁴ Сусанна, «Һәјәт пилләләри», «Шәрг гадыны», 1926, № 7.

¹⁵ Назлы ханымын, «Чәркәз арвадын бостаны», «Шәрг гадыны» журналы, 1926, № 10.

гыны»¹, Шәфиғә ханым Әфәндизадәнин «Һичаб мәсәләси»², «Ал гырмызы гофта»³, А. Рәчәблинин «Пәдәр сүхтә»⁴ әсәрләрини вә с. гејд етмәк олар.

Бу илләрдә јаранан сатирик һекәјәләрин мөвзусу әсасән аилә, мәншәт вә гадын азадлығы мәсәләси, фанатизм вә мөвһумат әлејһинә мұбаризә мотивләри вә с. иди.

Јухарыда сийаһысыны вердијимиз һекәјәләрин һамысыны нәзәрдән кечирдикдән сонра белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, бу һекәјәләр мұхтәлиф мөвзуларга һәср едилмишдир. Онлардан бә'зиләри аилә-мәншәт вә гадын азадлығы мәсәләсинә һәср едилмиш әсәрләрдир. Бурада әсас мәсәлә узун мүддәт әсарәт алтында галаһа гадынларга азадлығы чыхармағ идејасы даһа чох әһәмијјәт кәсб едир. Сатирик һекәјәләрин бир гисми дә дини мөвһумат әлејһинә вә кәһнә чәмијјәтдән мирас галаһа рүшвәтхорлуғу вә сүрүндүрмәчилији ифша етмәк мәгсәди илә јазылмыш һекәјәләрдир. Һәммин һекәјәләрин һәрәсинин өзүнәмәхсус тәнгид һәдәфләри олдуғу кими, бунула јанашы оларга онлар өзләринә мәхсус оријинал сүжет хәтти вә композисија гурулушуна маликдир.

А. Рәчәблинин мөвзусу Чәнуби Азербайчан һәјәтындан алынған «Пәдәр сүхтә» адлы һекәјәси вә идеја-үслуб хүсусијәтләри илә бу дөвр сатирик нәсри үчүн сәчијјәвидир.

Јухарыда ады чәкилән сатирик һекәјәләрдән фәргли оларга бурада мұәллиф әввәлләр хошбәхт бир аиләнин һәјәтины тәсвир едир. Бу аиләнин башына кәлән мүсибәтләри, мәншәгәтләри мұәллиф үрәјә јатан көзәл бир тәһкијә үсулу илә нәгл едир.

Демәли, һарадакы хүсуси мұлкијјәт гурулушу јашајыр, орада шәхсијјәтин һәртәрәфли там азадлығын, хүсусилә гадынларын азадлығындан данышмағ күлүнч оларды. Мәһз Мәһбубә белә заваллы гадын образларына көзәл мисал ола биләр. Һекәјәдә мұәллиф әсәрин бир персонажы олан Мәһбубәнин ики јердә портретини јаратмышдыр. Онларын бириндә Мәһбубәни мұәллиф бизә көзәллик мұчәссәмәси кими тәгдим едир: «...о, күлфәтнин бәзәји иди; күләрүзлү, сифәтнинин инчә вә дорост (дүз) нәгшләри, гара шәффаф сачлары кәнддә биринчи көзәллији газанмышдыр»⁵.

¹ Назлы ханым, «Мал гырғыны», «Шәрг гадыны», 1926, № 11.

² Ш. Әфәндизадә, «Һичаб мәсәләси», «Шәрг гадыны», 1924, № 10.

³ Ш. Әфәндизадә, «Ал гырмызы гофта», «Шәрг гадыны», 1929, № 5.

⁴ А. Рәчәбли, «Пәдәр сүхтә», «Шәрг гадыны», 1924, № 8.

⁵ А. Рәчәбли, «Пәдәр сүхтә», «Шәрг гадыны», 1924, № 3.

Мүэллиф сонраки портрет-тәсвири исә бу јухарыдакынын там әксини тәшкил етмәклә бәрабәр онун портретинин тәсвириндә тәзад јаратмышдыр. «Гаралмыш дәри, шишмиш гарын, бүзүшүб салланмыш әмчәкләр, ајлар илә јујулмаммыш үз, долашмыш күл рәнкинә олан сачлар, ара-сыра агаран дишләр, узанмыш дырнаглар бир јердә топланыб әл-бәсәли инсанлар арасында бир һејван кими олдуғуну хатирә кәтирдирди»¹.

Көрүндүјү кими, кәләчәкдә фәлакәтләрә дүчар олачаг бу бәдбәхт әнләјә тәбиәтин дә мәрһәмәти јохдур. Тәбиәт дә әрбаб кими бунлара зүлмкар олуб һәр дөрд-үч илдән бир сонсуз дәһшәтини көстәрирди. Сатирик һекајә мүәллифинин тәсвири бир Мәһбүбәнин фәчнәси илә тәсвир олунан һадисәләрлә мөһдудлашыб галмыр. Бурада тичарәт буржуазиясынын типик Тегһран шәһәриндә баш верән бир сыра әһвалатлар — һәрәмханалары, сигәханалары, моллаларын евләрини «хүсуси» евләрин арвәдлар, балача гызлар илә долу олмасы вә с. мәсәләләрин—үмумиләшдирилмиш бәдин ин'икасыны вермәјә һаил олмушдур. Һекајәдә эпизодик образлардан Мәһбүбәнин атасыны, әрбабын евиндәки ифритә гарыны вә Мәһбүбәнин сонраки әрини тәсвир етмишдир ки, бунлар да һекајәнин сүжет хәттиндә мүәјјән рол ојнајырлар.

Бурада мәнфи тип кими таныш олдуғумуз истәр эпизодик образ олан гары (бу гары «Кәләчәк күи» романындакы Гәмәрбануну хатырладыр), истәрсә дә Ејнәддөвлә бүтүн илијинә гәдәр мәнфи олан бу адамлар ејни заманда гүввәтли, биткин характерә, ирадәјә, өз ријакар, чиркин әмәлләрини усталыгла пәрдәләмәк мәһарәтинә малик типләрдир.

Һекајәнин мәзмунундан мә'лум олур ки, Ејнәддөвлә касыб бир кәндли гызыны лап балача вахтындан көрмүш вә онун көзәллијини бәјәнмишдир. О, ара-сыра кәндә кәлир, көзләјир ки, гыз бөјүсүн вә бөјүјәндән сонра ону өз һәрәмханасына апарсын.

Һекајәнин бир јериндә охујуруг:

«Бу кәндин балача көзәли Мәһбүбәси дә ата-анасынын ганадлары арасында јашајырды. Ара-сыра кәндә чәнаб әрбаб кәлдикдә балача көзәли—Мәһбүбәни көрүб фәрәһләнирди бир гәдәр бөјүмәсини көзләјирди ки, бөјүјән кими өз һәрәминә көтүрмәјә һөкм версин. Бу фикрини әрбаб Мәһбүбәнин

¹ А. Рәчәбли, «Пәдәр сүхтә», «Шәрг гадыны», 1924, № 3.

атасына да сөјләмишди. О да сон дәрәчәдә шад иди. Кәндчинин гызы әрбабын һәрәминә кедәчәк!»¹.

Сатирик һекајә кими нәзәр-диггәтимизи чәлб едән «Пәдәр сүхтә» әсәри дә Иран һәјатына һәср едилмишдир. Бурада халгын ағыр һәјат тәрзини, зүлм вә әзијјәтләр ичәрисиндә јашамасыны, ачлыгдан күтләви шәкилдә гырылмасыны, мүлкәдарларын кәндлиләрә олмазын зүлм едиб онларын ач-јалавач гојулмасына даир марағлы эпизодлара раст кәлирик.

Һекајәни јазычы чох марағлы бир композисия дахилиндә јаратмышдыр. Һекајә епилогла әсас гәһрәман олан Мәһбүбәнин һәјат тәрчүмеји-һалындан гыса бир эпизодла башлајыр вә даһа сонра мүәллиф Мәһбүбәни бу фәчнәли сонә кәтириб чыхаран һәјат һекајәсини нәгл едир.

«Шимран дарвазасынын сағ тәрәфиндән сәкинни әтрафыны чул-чубуг бүрүмүшдү. Күлүш, чығырты, тагылты сәсләри дарвазанын алтындан кечәнләрин фикрини чәлб едирди. Ара-сыра үмуми сүкут арасында назик вә тәбин сәсә охшамајан бир гышгырты ешидилди пәдәр...р ...сүх...үхтә дејән кими һамыны јенидән күлүшдүрдү»².

Һекајә белә бир еһтимала әсас верир ки, сатирик һекајә олан «Пәдәр сүхтә» онун мүәллифинин биринчи әсәри дејилдир.

Әсәрин гысача олараг сүжет хәтти бундан ибарәтдир ки, Тегһран шәһәринин кәндләринин бириндә Мәһбүбә адлы бир гызын атасы Ејнәддөвлә адлы бир мүлкәдарын кәндлиси-дир; онун торпағыны әкир вә бечәрир, сонра онун мөһсулуну мүлкәдар апарыр, чох аз бир һиссәсини исә кәндлијә верир. Амма гурағлыг олан или әрбаб һеч о аз һиссәсини дә кәндлијә вермир. Кәндлинин Мәһбүбә адлы көзәл бир гызы вардыр. Әрбаб Ејнәддөвлә һәмин гызы көрмүшдү, көзләјирди ки, гыз бөјүсүн ону өз һәрәминә апарсын. Һадисәләрин инкишафы белә олур ки, бир ил гурағлыг олур. Әрбаб кәндлијә һеч бир дән белә тахыл вермир. Кәндли бүтүн ев шейләрини сатыр. Артыг евдә бир шей галмыр. Ахыр нәтичәдә кәндли өз гызыны апарыб мүлкәдара еһтијач үзүндән тәһвил верир. Сонра өз евинә гајыдыр, әвәзиндә исә аз миғдарда тахыл апарыр. Мүлкәдар гызын намусуна тохунур. Сонра нөкәрләринин биринин јанына гошуб евдән чыхарыр. Мәһбүбә бир ил онула јашајыр. Сон нәтичәдә Мәһбүбә дәли олур.

¹ А. Рәчәбли, «Пәдәр сүхтә», «Шәрг гадыны», 1924, № 3.

² А. Рәчәбли, «Пәдәр сүхтә», «Шәрг гадыны», 1924, № 3.

Некажәнин дили садә вә охунаглыдыр. Бә'зән османлы сөзләринә тәсадүф олунса да, әсәр үмүмән ширин бир үслүб-да јазылмышдыр. 20-чи илләрин-бир чох насирләриндә нәзәрә чарпан сүн'и дил нүмунәләринә бурада тәсадүф едилмир.

20-чи илләрин сатирик әсәрләри ичәрисиндә нәсл әдаватинин тәнгидинә һәср едилмиш «Фачнә ичиндә фачнә» некажәси идеја мазмуну чәһәтдән диггәти чәлб едир. Т. Сәмими имзасы илә «Шәрг гадыны» журналында чап олунмуш һәммин некажәдә о дөвр нәсримизин бир чох нүмунәләриндә раст кәлдијимиз бә'зи ибтидаилик бурада јохдур. Һәммин некажәдә көһнә нәсл әдаватинин әсассызлығынын бәднин бојаларла тәсви-ринә раст кәлирик.

Мүәллиф бу сатирик некажәси илә Азәрбајчанда о вахт-лар давам едән кәрбәла һадисәсини, һәр ашура күнләри шә-биһ чыхардыб, баш јаранлары, хәнчәр вуранлары амансыз тәнгид атәшинә тутмуш вә онларын бу јазыг вәзијјәтләринә үрәкдән јанмышдыр. Совет дөврүндә јазылмыш илк сатирик некажәләрдән бири кими бу әсәрин әһәмијјәтнини хүсусилә гејд етмәлијик. Некажәнин дили садә вә охунаглыдыр.

1920-чи илләрдән сонра Азәрбајчан әдәбијјатында бир сыра гадын насирләри мејдана кәлди. Бу дөврдә гадын насир-ләрдән Шәфигә ханым Әфәндијева, Назлы ханым, Ширин Ги-јасбәјли, Сусанна ханым, Ајна ханым, Ајна ханым Султано-ва кими бир сыра имзалара раст кәлирик. Бунлардан «Кәнд гызы» ләгәбли бир мүәллифин «Пакизә» адлы сатирик нека-жәси бир сыра хүсусијјәтләри илә диггәти чәлб едир.

Некажә 1923-чү ил «Шәрг гадыны» журналынын илк нөм-рәсиндә (нојабр ајы) нәшр олунмушдур.

Сатирик некажә кими нәзәримизин чәлб едән бу әсәр дә Шәргдә мүнүм мәсәләләрдән бири олан гадын азадлығы мә-сәләсинә һәср едилмишдир. Мөвзу бурада гадынларын һәјат вә мәишәтидир, онларын һүгүсүзлуғу, көлә вәзијјәтиндә сах-ланмасы, гул кими алыныб сатылмасы мәсәләсидир.

Некажә бир дә она көрә тәрбијәви тә'сир бағышлајырды ки, Азәрбајчанда феодализмдән о дөврә гәдәр кәлиб чыхан адәтләрин тәнгидинә һәср олунмушдур. Инди дә бә'зи иллә-ләрдә гызларын көнлү олмајан адамлара, һәтта өзләриндән чох-чох јашлы олан кишиләрә эрә верилмәси һалларына тә-садүф едилди. «Пакизә» некажәси дә мәнз бу мәсәләјә һәср олунмушдур.

1920—40-чы илләр арасында јаранмыш сатирик некажәләр ичәрисиндә һаггында данышдығымыз бу үч сатирик некажә өз

мөвзусу е'тибары илә јени олмаса да һәр һалда гадын азад-лығы мәсәләсинә һәср едилмиш илк сатирик некажәләрдән-дир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтнини илк илләриндә ја-ранмыш бу некажәләр гадын азадлығы, авамлыг, дини фана-тизм вә мөвһумат әлејһинә мүбаризәдә мүнүм рол ојнамыш-дыр. Һәммин некажә мүәллифләри бу көстәрилән мәсәләләрин тәнгид вә ифшасы илә мәнһудлашмајыб, јенилијин үстүнлү-јүнә вә гәләбәсинә дә хүсуси диггәт јетирмишләр. Һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә, адәт-ән'әнәләрдә, шүүрда, рәфтар вә нәзакәт гајдаларында вә с. нәзәрә чарпан һәр һансы бир көһ-нәлиқ нишанәси вә хүсусијјәтләри сатирик јазычыларын диг-гәтнини даһа чох чәлб етмишдир.

Әлбәттә, бир мәзијјәти дә хүсусилә гејд етмәк ләзим-дыр ки, бу некажәләрдә тәсвир олунан бу тәнгид һәдәф олан-лар дүзкүн сечилмиш вә үмүмән јазычыларын өзләринә мән-сус бәднин тәсвир васитәләри, бәднин пријомлары—кинајә, риш-хәнд вә истәһзаја даһа чох диггәт јетирмишләр. Бу да тәбии ки, белә олмалы иди. Чүнки мөвзусу башдан-баша мәнфилик олан сатирада сатирик јазычынын бу бәднин васитәләрдән да-һа чох истифадә етмәси сон дәрәчә гануни бир һалдыр.

Һәммин әсәрләрин мөвзулары мүхтәлиф олсалар да белә, үмүми-гајәләри вә мәгсәдләри е'тибары илә һәр чүр көһнәлијә гаршы чеврилмиш илк гүввәтли сатирик некажәләрдир.

Багыр БАҒЫРОВ,
Кировабад шәһәр 7 нөмрәли мәктәбин
мүәллим.

VIII СИНИФДӘ «КОМСОМОЛ ПОЕМАСЫ»НЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын лап илк илиндә — 1920-чи илдә Ленин комсомолу сыраларына дахил олан С. Вурғун бу дөврдә апарылан мүбаризәдән кәнарда галмамыш, бир комсомолчу кими кәнддә кедән гәјнар ишдә вар гүввәси илә чалышмышдыр. Гојнунда бөјүдүјү, апарылан мүбаризәдә шәхсән иштирак етдији үчүндүр ки, шаир сонрлар кәчләрин Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрундакы апардыгы мүбаризәни өзүнүн өлмәз «Комсомол поемасы»нда әтрафлы тәсвир етмишдир. Програмда поеманын VIII синифдә тәдрисинә 4 саат вахт верилир. Һәмин синиф үчүн тәртиб едилмиш дәрслијә исә (1964-чү ил) поемадан «Гыш кечәси» вә «Атышма» һиссәләри дахил едилмишдир. Буна бахмајараг, «Комсомол поемасы»нын шакирдләр тәрәфиндән бүтөвлүклә охунмасы, мәзмунунун өјрәнилмәси дә лазымдыр. Әкәр шакирдләр поеманы бүтөвлүклә охујуб мәзмунуну дәрк етмәсәләр, әсәрин идејасыны, бәдин дәјәрини, әһәмијјәтини дәрк едә билмәзләр.

Шакирдләр, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк иләриндә кедән синфи мүбаризә, бир комсомолчу кими шаирин ичтиман фәалијјәти, поеманын јаранма тарихини билмәсәләр, мөвзуну јахындан дәрк етмәз, әсәрин идејасыны баша дүшмәзләр. Буну нәзәрә алараг, мөвзунун тәдрисинә башламаздан әввәл поеманын јаранмасы һаггында шакирдләрә ашагыдакы мә'луматын верилмәси мәсләһәтдир. Мүәллим кириш сөһбәтиндә шакирдләрә билдирмәлидир ки, Сәмәд Вурғунун тәрбијәсиндә шанлы Ленин комсомолунун бөјүк ролу олмушдур. «Сәмәди Ленин комсомолу тәрбијә етмишдир. Онун илк мәктәби комсомол тәшкилаты олмушдур»¹.

¹ «Кәнч ишчи» гәзети, 5/VI-38, № 126.

Сәмәд Вурғун комсомолчу олмагы илә фәхр едир, комсомолчу кими һәм ичтиман фәалијјәти, һәм дә јарадычылығында јени һәјат уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак едирди. О, үзвү олдуғу комсомолун 15 иллији мүнәсибәти илә «Һәдијјәм» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Ленин комсомолунда тәрбијәләндим. 13 илдир бу сарсылмаз тәшкилатын үзвүјәм. Бу мүбариз ордудан алдығым илһам, һәјат вә гүввәт мәни јашадыр, ирәлиләдир. Јашымын чоһалмасына бахмајараг, һәлә комсомол руһум мәнимләдир. Сон јаздығым «Комсомол маршы»нда:

Тәбиәт, тәслим ол! Дүшмән, тәслим ол!
Һүчума танкларла кечир комсомол!—дејирәм.

Ил јарымдыр ки, бөјүк «Комсомол поемасы» үзәриндә чалышырам. Бу әсәрим комсомолун 15 иллијинә һәдијјә верирәм...»¹.

Һәлә поеманын илк фәсилләри јазылдыгы шаирин нечә бир мүнүм мәсәләјә тохундуғу әдәби ичтиманјјәтин диггәтини чәлб етмиш, һамынын бөјүк марагына сәбәб олмушду. 1932-чи илдә поеманын әһәмијјәти һаггында охујуруг: «Сәмәд Вурғун јолдашын јазмагда олдуғу «Комсомол поемасы» 1920-чи илдә вәтәндаш мүнәрибәсиндә комсомолун иштиракыны тәсвир етмәкдәдир. Поемада Азәрбајчан кәнд комсомолларынын мүхтәлиф мүбаризә сәһнәләри верилир. Поемада мүбариз, гәһрәмән комсомол типләрилә бәрабәр, горһаг, чәтинликдән гачан, һиссә гапылан комсомол типләри дә верилмәкдәдир. Лакин бу зиддијјәтә бахмајараг, фиргәнин рәһбәрлији вә јардымы илә комсомоллар кәнддә шура һөкүмәтинин мөһкәмләнмәсиндә бөјүк фәдакарлыг көстәриләр»². Бу да һеч тәсадүфи дејилди. Шаир комсомолу көзләрә ишыг верән фәнәрә бәнзәдәрәк «Комсомол мәнә нә верди» мәгаләсиндә јазырды: «Комсомол бир фәнәр кими мәним көзләримә ишыг верди. О, мәнә көстәрди ки, инсан чәмијјәти синифләрә бөлүнүр вә бүтүн ичтиман бәрабәрсизлији, ағалыг вә гуллуғу јарадан истисмарчы синифләрдир... Он дөрд јашым тамам олмамыш комсомола дахил олдуғум бу күнкү кими јадымдадыр. Тәһсилимә... јарадычылыг ишимә дә комсомол систематик олараг көмәк етмишдир. Мән илк шә'рини комсомола итһаф етмишәм...

¹ «Кәнч ишчи» гәзети, 29/X-33, № 250.

² Бах: «Иңгилаб вә мөдәнијјәт» журналы, 1932, № 10—12, сәһ. 44.

...Ленин комсомолу мәннм јарадычылыг инкишафымда бө-
јүк рол ојнамышдыр. Бу мүгәддәс тәшкилатын үзвү олмағым-
ла даима фәхр етмишәм. О, мәнәдә зәһмәтә ешг вә мөһкәм
бир интизам јаратмышдыр¹.

Сәмәд Вурғун «Комсомол поемасы» әсәрини 1931-чи ил-
дән јазмаға башламыш, әсәр үзәриндә иши мүәјјән фәсилләр-
лә 1956-чы илә кими давам етдирмишдир. Поеманын әсәс һис-
сәләри 1931—1935-чи илләрдә јазылмасына бахмајарағ, әсәр
китаб шәклиндә јалныз шаирин өлүмүндән сонра, 1958-чи ил-
дә чапдан чыхмыш, 1959-чу илдә рус дилинә тәрчүмә едил-
мишдир. Бундан сонра исә «Комсомол поемасы» бир сыра
башга дилләрә тәрчүмә олунарағ кениш јайылмышдыр! Кәнч
шаир Искәндәр Чошғун һәмнм поеманы сәһнәләшдирмиш,
әсәр М. Горки адына Кәнч Тамашачылар Театрында, Киров-
абад вә башга театрларда вә телевизијада дәнә-дәнә мүвәф-
фәғијјәтлә көстәрилмишдир.

Шаир поеманы сағлығында тамамламағ, охучулара чат-
дырмағ нијјәтиндә иди. О, сәһбәтләриндән бириндә демишди
ки, «1956-чы илдә 50 јашымы «Комсомол поемасы» илә баша
вурмағ нијјәтиндәјәм. Мүтләғ јазыб гуртарачағам. Кәнчлик
мәндән өз гәһрәмәнлыг дастанынын тамамланмасыны тәләб
едир. Мән кәнч нәслин арзусуну јеринә јетирмәлијәм»².

Бу поемаја шаирин белә јүксәк гијмәт вермәси һеч дә тә-
садүфи дејилдир. Чүнки «Комсомол поемасы» өз маһијјәти
е'тибары илә драматик әсәрдир. Шаир кәскин ичтиман ихти-
раларын кениш шаирәнә лөвһәсини чәкмишдир. ...«Комсомол
поемасы» совет ше'риндә «Вағиф» вә ја «Фәрһад вә Ширин»
әсәрләриндән һеч дә аз јер тутмур. Өз бәднн гүввәти е'тиба-
ры илә «Вағиф»ин драматизми өз гидасыны да бу көзәл совет
дастанындан алмышдыр десәк, һеч дә јанылмырығ³.

Бу гыса мә'луматдан сонра поеманын охунушуна башлап-
малыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, әсәрин тәдриси үчүн програмда ај-
рылмыш вахтын 2 саатыны поеманын јазылма тарихинә вә
ифадәли охунушуна, галан саатлары исә мәтн үзәриндә ишә,
мәзмунунун өјрәнилмәсинә, бәднн хүсусијјәтләринин мәннм-
сәнилмәсинә, сурәтләрин сәчијјәләндирилмәсинә вә с. һәср

¹ «Әдәбијјат» гәзети, 29/X-38, № 50.

² «Азәрбајчан» журналы, 1962, № 9, сәһ. 219.

³ М. һүсәјн—«Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри» Бақы, Азәрнәшр,
1959, сәһ. 98—99.

едилмәлидир. Мәсәлән, Кировабаддакы 5 нөмрәли мәктәбин
әдәбијјат мүәллими Әли Аббасов охудан әввәл епик әсәрлә-
рин бир нөвү олан поема жанры, онун хүсусијјәтләри һағғын-
да шакирдләрә гыса мә'лумат верир, әввәлчәдән сечдији ми-
салларла бу жанр һағғында шакирдләрин мүәјјән мә'лума-
та малик олмаларыны тә'мин едир. Сонра оху башланыр. Әв-
вәлки дәрсләрдән фәргли олагағ әмәкдар мүәллим Әли Аб-
басов бу дәрсдә магнитофондан истифадә едәрәк шакирдлә-
рин иштиракы илә лентә јаздығы «Һумајын өлүмү» һиссәси-
ни (бура ән јахшы ше'р демәк габилијјәтинә малик олан ша-
кирдин сәси јазылыр) диггәтлә динләмәји синфә тәклиф едир.
Магнитофон ишә салыныр. Синфи дәрнн бир сүкут бүрүјүр.
Магнитофонда дикторун (шакирдин) сәси ешидилир:

— Диггәт! Әзиз шакирдләр, инди сиз халг шаири Сәмәд
Вурғунун «Комсомол поемасы»ндан бир парча—«Һумајын
өлүмү» һиссәсини динләјәчәксиниз; ифа едир VIII синиф ша-
кирди...

Шакирдләр өз јолдашларынын сәсини олдуғча диггәтлә
динләјир, һәјәчанланырлар. Мә'лум олдуғу кими бә'зи ша-
кирдләр ше'ри әзбәр сөјләдикләри, нәср әсәрләрини сәрбәст
нағыл етдикләри һалда, ше'р вә ја нәср әсәрини үзүндән рә-
ван, ифадәли охуја билмир, чүмләләри гырыг-гырыг тәләффүз
едир, вурғуја риәјәт етмир, тәләсир, беләликлә дә мөвзуну
шүурлу сурәтдә мәннмсәјә билмирләр. Мәһз буна көрә дә Әли
мүәллим магнитофондан истифадә едәркән биринчи нөвбәдә
шакирдләрин диггәтини сәрбәст, рәван вә ифадәли охуја, мис-
ра вә чүмләләрдә паузаја, вурғуја нечә риәјәт едилдијинә
доғру јөнәлдир. Шакирдләр магнитофон васитәсилә ше'рин
нечә дејилдијини әјани олагағ ешидир, өз охуларында буна
риәјәт етмәјә чалышырлар. Әли Аббасов поемадан сечдији
парчалары синифдә охударкән шакирдләрдән тәләб едир ки,
онлар сөзләри дүзкүн вә ајдын тәләффүз етсинләр, дурғу
ишарәләрини, паузалары көзләсинләр, мисраларда һансы сөз-
ләрин вурғу илә дејилишини мүәјјәнләшдирсинләр. Бунун
үчүн әввәлчә Әли мүәллимин өзү бир нечә бәнд охујур (бә'-
зән әзбәр сөјләјир), лазым кәлдикдә охуну сахлајыб һәмнн
мисра вә ја сөзүн нә үчүн аста, јахуд һүндүрдән дејилдијини,
мисралар арасында пауза верилдијини, охунун сүр'әтинин ја-
вашыдығыны, алчалыб јүксәлдијини изаһ едир. Беләликлә, о,
шакирдләрә чатдырыр ки, сәсин тонунун алчалыб јүксәлмәси
һеч дә мәтнн охујанын истәк вә арзусундан асылы дејилдир.

Бүтүн бунлар һадисэлэрин тәсвириндән, вәзијјәтдән доған тә-
ләбләрди. Әкәр ше'р ејни тонда, бир вәзијјәтдә охунарса
о, адамы јорар, шаирин һадисэләрә мүнәсибәти бизим үчүн
гаранлыг галар, ше'р өз тә'сир күчүнү итирәр. Мәсәлә, о, ша-
кирдләр «Атышма» һиссәсини охујаркән һадисэлэрин тәсви-
риндән, вәзијјәтдән асылы олараг охуда олан дәјишикликләри
онлара әјани шәкилдә баша салыр, синфин фәал иштиракы
илә оху тонуну мүүјјәнләшдирир.

Дәрсин бу чүр апарылмасында шакирдләр охунан мәтнә
шүурлу мүнәсибәт бәсләјир, һәр һансы бир мисра вә ја сөзүн
нә үчүн ади, нә үчүн јүксәк тонла ифадә олунамасыны дәрк
едир, она шүурлу мүнәсибәт бәсләмәјә алышырлар. Беләлик-
лә, оху үзәриндә апарылан сәмәрәли иш кәләчәкдә әсәрин ша-
кирдләр тәрәфиндән даһа дәриндән гавранмасына, мәзмунун
даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә имкан јарадыр. Бә'зән оху
сүр'әтинин дүзкүн мүүјјәнләшдирилмәси нәтичәсиндә ша-
кирдләр охунмуш мәтни рәван охусалар да мәзмуну гавра-
мыр, охудан аз сонра тәсвир едилән һадисәни дәрһал унудур-
лар. Мәһз бу һалы арадан галдырмаг үчүн Әли мүүәллим мәти
охунаркән оху сүр'әтинин нә үчүн азалыб артдыгы барәдә ша-
кирдләрә мә'лумат верир, һәмнин мисраларын һансы шәраит-
дә ишләндијини шакирдләрә чатдырыр, вәзијјәти шакирдләр-
рин хәјалында чанландырыр. Бу мәгсәд үчүн мүүәллим ашагы-
дакы парча үзәриндә дајаныр.

Бәхтијар

— Тез олуи!

Чәләл:

— Нә вар ки?

— Дағларын гучағы о гәдәр дар ки,
Итәр бу јерләрдә бир орду белә.

— Еһ, елә.

Сән диниб, данышыб гара төкүрсән..

— Чәләл, бу гејрәтлә, бу һүнәрлә сән

Дејиб мәсхәрәјә гојаркән ону,

Көрүндү гаршыда бир топ гаралты,

Бир чоху пијада, бир чоху атлы...

— Кимсиниз?!

— Јолчујуг!

— Тәрпәнмәјиниз!

Јарагдан, јасагдан варса нәјиниз

Атын јол үстүнә!

— Бачармазсыныз!

Чүнки милјонлардан јүз гат азсыныз!—

Дејәрәк Бәхтијар бир нишан алды,

Күлләси дағлара курулту салды.

Шакирдләр Бәхтијарла Чәләл арасында кедән һәмнин сөһ-
бәтин нә кими шәраитдә кетдијини билмәсәләр, ону дәрк ет-
мәсәләр, оху нечә тәшкил едилирсә едилсин, мәзмун онлара
гаранлыг галар, оху неч бир сәмәрә вермәз. Мәһз буна көрә
дә мүүәллим һәмнин һиссәни охујуб гуртардыгдан сонра ша-
кирдләрә чатдырыр ки, «бир ордунун белә итә биләчәји» дағ-
ларын дар кечидиндә ингилаб дүшмәнләринин — Кәрајбә-
јин дәстәсинин изинә дүшән комсомолчуларын мәрдлик вә
дөзүмлүјү бу мисраларда јығчам вә бәдин шәкилдә тәсвир
едилмишдир. Һәр ан дүшмәнлә үз-үзә кәлмәк тәһлүкәсинин
олдуғу бир вахта архајынлашмаг, сајыглыгы итирмәк ол-
маз. Јаранмыш вәзијјәт дөјүшчүләрдән чәлдлик, сајыглыг,
һәр чүр тәсадүфә гаршы ајыг олмағы тәләб едир. Буну биз
Бәхтијарын сөјләдијиндән көрүрүк вә һисс едирик. Онун нит-
гиндә чағырыш, дүшмәнләрә гаршы амансыз олмаг әһвал-ру-
һијјәси һакимдир, мәһз буна көрә дә дүшмәнлә гаршылашма
сәһнәси сүр'әтли, јүксәк интонасија илә охунмалы, мүбаризә
сәһнәси өз әксини тапмалыдыр. Бәхтијарын нитгиндәки ча-
ғырыш, мүбаризәјә һазыр олмаг, әксинә, Чәләлын сөзләрин-
дә исә бир архајынчылыг, вәзијјәти дүзкүн гијмәтләндирмәк
мејли күчлүдүр. Һәмнин һиссәдә Бәхтијарын чағырышы илә
әлағәдар олараг оху сүр'әти артыр. Чәләлын чавабында сүр'-
әт ашағы дүшүр, Чәләл хитабән дејилән сөзләрдә сөһбәт, мә-
зәммәт вә мәсхәрәјә кечир, дүшмәнлә гаршылашаркән јени-
дән вәзијјәт кәркииләшир, охунун сүр'әти јенә әввәлки кими
артыр. Әли мүүәллим бу изаһатдан сонра оху заманы шакирд-
ләрдән тәләб едир ки, өз охуларында бу вәзијјәтләри нәзәрә
чарпдырсынлар, нәдә суал олан чүмләләри тәләб олуан сә-
вијјәдә охусунар, пауза, дурғу ишарәләринә риәјәт етсинләр.
Беләликлә, поеманын ифадәли охусу заманы шакирдләр һәм
сәрбәст охумағы бачарыр, һәм тәсвир едилән һадисәләрин нә
кими шәраитдә баш вердијини дәрк едир, һәм дә әсәрин мәз-
мунуну шүурлу сурәтдә өјрәнирләр. Поеманын ифадәли оху-
нушу вә мәзмунунун өјрәнилмәси иши баша чатдырылдыгдан
сонра о, сурәтләрин сәчијјәсинин мүүјјәнләшдирилмәсинә
башлајыр. Поемада бир сыра јадда галан, долғун образлар
јарадылмышдыр. Әли Аббасов програмын тәләбинә ујғун ола-

раг, эсэрин эсас сурәтләри — Бәхтијар, Чәләл вә Кәрајбәј үзәриндә дајаныр, һәмнин образларын тәһлилинә кениш јер верир. Демәк лазымдыр ки, поемада өзүнәмәхсус хусуси јер тутан, өз ачы талеји илә мәктәблиләри һәјачанландыран һумај һаггында данышмаздан Чәләл образынын мөвгејини, онун варлығыны шакирдләрә чатдырмаг, мәнимсәтмәк мүмкүн дејилдир. Одур ки, о, сурәтләри сәчијјәләндирәркән һумај һаггында да шакирдләрин кениш мәлумата малик олмаларыны тәмин едир, һумајын ачы талеји, накам мәнәббәти барәдә шакирдләрә јығчам, тәсирли мәлумат верир. Бәхтијар комсомолчу кәнчләрдән биридир. Мүбаризә јолларында һәмишә өн чәркәдә кедән, дәстә габағында «гуш кими сәкән» Бәхтијар дүшмәнә гаршы амансыз мүбаризә апаран комсомолчу кәнчләрин башчысыдыр. О, мөһкәм ирадәли, чәсур, ингилаб јолунда сон дамла ганына кими вурушмаға һазыр олан бир кәнчдир. О, јалныз дәстәнин башчысы дејил, ејни заманда онун мәнәви рәһбәри вә илһамверичисидир. Бәхтијар тәдбирлидир, чәтин вәзијәтдән чыхыш јолу тапан, өз ағыллы мәсләһәтләри илә мүбаризә јолдашларыны гәләбәјә руһландыран, сијаси савады, дәрин вә кениш дүнјакөрүшү илә, јүксәк мәнәви кејфијјәтләри илә сечилән, фәргләнән бир комсомолчудур. Дүшмәнә гаршы амансыз олан Бәхтијар бүтүн варлығы илә зәһмәткеш инсанлары сеvir, ән чәтин анларда белә сајыглығы әлдән бурахмыр, имкан олан кими силаһы јерә гојуб кәндин мәдәни-маариф ишләриндә јахындан иштирак едир, абадлыг һаггында дишүнүр. О, чох көзәл билир ки, азад чәмијјәт гуручулуғу уғрунда мүбаризә апаран һәр бир дөјүшчүнүн бурахдығы кичик гүсур ингилаб ишини ләнкидә биләр, авам чамааты Совет һакимијјәтинә гаршы наразы салмагда дүшмәнләрин әлиндә эсас олар.

Бәхтијар ингилаб аловлары ичәрисиндә бәркијән, шанлы мүбаризә јолу кечән, совет кәнчләринә мәхсус ән јүксәк кејфијјәтләри өзүндә чәмләшдирән бир сурәтдир. О, тәглид едилмәјә, севилмәјә лајиг бир инсандыр.

Поеманын эсас сурәтләриндән бири дә Чәләлдыр. Чәләл кәнч комсомолчудур, о да Бәхтијар вә онун јолдашлары илә бирликдә дүшмәнә гаршы мүбаризә апарыр. Чәләл мүлајим хасијјәтли, һәссас гәбли, шаир тәбиәтлидир. Чәләл ашигдир. О, јурд-јувасы ингилаб тәрәфиндән дармадағын едилән Кәрајбәјин гызы һумај сеvir. Бу мәнәббәт ону бир ан олсуи белә раһат бурахмыр. Будур, комсомолчулар имәчилиг тәшкил едир, көһнә, һисс басмыш дахмалары учурур, јериндә

јени биналар тикирләр. Чәләл исә бир ишин учундан јапыша билмир, мүбаризәнин кәркин анларында, аз вахт тапыб иштирахәт едәндә белә һумај һаггында дишүнүр, онун хәјалы илә јашајыр. Онун бу һалыны шаир белә тәсвир едир:

Онлары сејр едир кәнарда Чәләл,
Биринчи дәфәдир өмрүндә бу һал
Ки, јолдашларындан керижә галмыш,
Ичини көјнәдир боранлы бир гыш...
Рәнки бозармышдыр, бахышы сәрин,
Сојутмушду ону ишдән мәнәббәт¹.

Бүтүн кечәни јухусуз кечирән, «дүјгусу ағына үстүн кәлән» Чәләл сеvimли һумајын атасы Кәрајбәјдән кечәрәк онун јанына кәләчәјинә инаныр вә бу хәјалла да јашајыр. Онун бу һалы шаири дә тәсирләндирир, «дөјүшләрдә гызғын дәмир кими сојујан» Чәләлә үрәји ағрыјыр вә

Анладыгча сәни позулур һалым,
Комсомол Чәләлым, шаир Чәләлым...

дејир.

Чәләл сеvir. Бу мәнәббәти учундан да мәнв олур. Үрәјиндә һумајын мәнәббәти олан Чәләл азғынлашмыш Кәрајбәјин јанына елчилијә кедир вә онун күлләси илә өлдүрүлүр.

Һумај һаггында данышмаздан әввәл Әли мүәллим шаирин «Мачәра», «Бәсти» поемаларындан Азәрбајчан гадынларынын ингилабдан әввәлки мәнкум һәјатына анд тутарлы јерләри шакирдләрин нәзәринә чатдырыр, Фүзулинин һүгүсүз Лејлисинин, Чәфәр Чаббарлынын Севил сурәтинин Совет һакимијјәти гурулана кими кечирдији ишкәнчәли һәјаты онлара хатырладыр.

Сонра эләвә едир ки, инди һаггында данышачағымыз һумај да варлы гызы олса белә истисмарчы гурулушун шикәст етдији, һүгугуну тапдаладығы гызлардандыр. һумај шаир тәрәфиндән мәнәббәтлә тәрәннүм едилән бир образдыр. һумај ингилаб дүшмәни, ганичән Кәрајбәјин гызыдыр. Буна бахмајараг, һумај атасынын тутдуғу ишләрдән хәчаләт чәкир, утаныр.

Бир тәрәфдән һумај Чәләлын Кәрајбәјә елчи кетмәсини, ел адәти илә ону истәмәсини мәсләһәт көрүр, дикәр тәрәфдән ону (Чәләлы) «јад оғлу» һесаб едир, мәнәббәтинин дог-

¹ С. Вургуи, «Комсомол поемасы», Ушагкәнчнәшр, Бақы, 1958, сәһ. 50.

рулуғуна шүбһә илә жанашыр, бу ишә разылыг вердији үчүн өз-өзүнү мазэмәт едир, төһмәтләндирир. «Ики јолун арасында галмыш» һумај һеч хәјәлына белә кәтирә билмир ки, ону севән атасы Чәлалы өлдүрә биләр, онун мәнәббәтини, истәк вә арзусуну мәнв едә биләр. Кәрајбәј буну едир. О, поеманын мәнфи образыдыр. Кәрајбәјин архаландығы көһнә дүнја, истисмар аләми дағылмышдыр, әмәксевәр адамлар јени, истисмардан азад бир чәмијјәт гурурлар. Бүтүн бунлар Кәрајбәјин көзләри өнүндә чәрәјан едир. Лакин о, бу һәгигәти көрмүр вә көрмәк белә истәмир. «Бәлкә дә гајтардылар» хулјасы илә јашајан Кәрајбәј дағлара чәкилир, јени дүнја гуручуларына— коммунистләрә, комсомолчулара, бир сөзлә әһмәт адамларына гаршы мүбаризә апарыр. Лакин о нә гәдәр кинли вә инадкар олса да артыг онун һәјәт китабы бағланмышдыр. Замам өз һөкмүнү вермишдир. Вахты илә гојнунда ат ојнатдығы дағлар да, кеф чәкдији мешәләр дә, зүмзүмәсиндән ләззәт алдығы дурнакөзлү булаглар да, чијәр долусу нәфәс алдығы һава да, бир сөзлә һәр шеј артыг Кәрајбәјә биканәдир, ону сыхыр, мәнвә доғру апарыр, силаһы јерә гојмағы тәләб едир.

Сәсләнир Кәраја думанлы дағлар:

— Тәслим ол! — дејир;

Буланыг су да,

Бир сон арзу да:

— Тәслим ол! — дејир;

Башына фырланан көј дә, торпаг да:

— Тәслим ол! — дејир;

Әсән күләк дә,

Чахан шимшәк дә:

— Тәслим ол! — дејир;

Тагәтсиз јолу да, әсән дизи дә:

— Тәслим ол! — дејир;

Хәјал дүнјасында доғма гызы да:

— Тәслим ол! — дејир...

Ше'р охундугдан сонра Әли Аббасов дәрси ашағыдакы чүмләләрлә јекунлашдырыр:

— Тәслим олан јалныз Кәрајбәј дејилдир. Бурада јенилијин гаршысында өмрүнү баша вурмагда олан көһнә дүнја тәслим олур, диз чөкүр... Әсәрин сонундан чыхан нәтичә будур!

Кировабәд шәһәриндәки 20 нөмрәли мәктәбин әдәбијјәт мұәллими һәбиб һејдәрәв поеманын сурәтләрини сәчијјәләндирәркән әввәлчәдән һазырладығы чәдвәлләрн синфә кәти-

рир, дәрси јекунлашдыраркән бунлардан истифадә едир. Беләликлә, шакирдләр һәр бир образ һаггында јығчам, тугарлы мә'лумата малик олулар.

Бунуила жанашы һәбиб һејдәрәв поеманын бәдни хүсу-сијјәтләри, әсәрдә тәбиәт тәсвирләри вә с. һаггында да шакирдләрә әтрафлы мә'лумат верир, тәһлил заманы шакирдләрин коллектив сурәтдә Ч. Чаббарлы адына Кировабәд Дөвләт Драм Театрында «Комсомол поемасы» тамашасына бахмаларыны тә'мин едир, поеманын мәктәблиләр тәрәфиндән сәһнәләшдирилмәсинә наил олур. Беләликлә, шакирдләр «Комсомол поемасы»нын идеја вә мәзмунуну дәриндән мәнмисәјир, дәрк едирләр.

Поеманы тәдрис едәркән шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк, онларын фәаллыг мұстәгиллијини тә'мин етмәк мәгсәди илә Кировабәддакы 7 нөмрәли мәктәбин әдәбијјәт мұәллими Сәријјә Әлијева кәнч рәссамларын күчү илә поеманын иштиракчыларынын шәкилләрини чәкдириб сөһбәтиндә бунлардан кәниш истифадә едир. Дәрсләр үзәриндә апарылан мұшаһидәләр кәстәрмишдир ки, бә'зи әдәбијјәт мұәллимләри әјани васитә дејәркән һазыр шәкилләри, шакирдләрин јарадычы тәхәјјүлүнүн инкишафы илә һеч бир әлагәси олмајан һазыр вәсанти нәзәрдә тутурлар. Сәријјә Әлијева исә белә етмир. Әсәрин ифадәли охунушу, мәзмунунун өјрәнилмәси заманы мәтн үзәриндә иш апараркән, јери кәлдикдә, шакирдләрин диггәтини образларын тәсвиринә чәлб едир, шаирин бу вә ја дикәр образы, тәбиәт тәсвирини нечә вердијини изаһ едир, ајдынлашдырыр. Даһа сонра шакирдләр әсәри мұстәгил мұталәә едәркән мұәллимин диггәт јетирдији јерләри шүүрлу сурәтдә дәрк едир, өз әл ишләриндә буну әкс етдирмәјә чалышырлар. Әлбәттә, бүтүн шакирдләрдән рәссам олмағы тәләб етмәк олмаз. Сәријјә Әлијева рәссамлыгда истә'дадлы олан ушағлары ашкара чыхарыр, дәрси сәмәрәли, мәзмунлу вә әјани кечмәсинә онларын көмәјиндән имкан дахилиндә истифадә едир. Бунун да нәтичә-сидир ки, «Комсомол поемасы»ны кечәркән Сәријјә Әлијева әсәрин сурәтләр силсиләсини әјани олараг шакирдләрә кәстәрир, сөһбәтини шәкилләр үзәриндә апарыр. Бунун да нәтичәсиндә мұәллимин дәрсләри јүксәк сәвијјәдә кечир, мәш-ғәләләрдә шакирдләрин фәаллығы тә'мин едилмиш олур.

Чавад МЭММЭДОВ,
Газымэммэд шаһариндәки 7 нөмрәли
орта мәктәбин мұәллими, Азәрбајжан
ЕТПИ-нин диссертанты.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНИ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Дәрс дедијим V—VIII синифләрдә әдәбијјаты даһа јакшы тәдрис етмәк үчүн даим ахтарышлар апарыр вә мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм.

Мәсәлән, кечилмиш материалын жанрындан вә мәзмунундан асылы олараг, сорғу системини мүхтәлиф формада апарырам. Нәср әсәрләринин, тәрчүмеји-һал вә очеркләрин сорушулмасына ајрыча вахт сәрф етмир, шакирдләрин билијини јени дәрсин өјрәдилмәси просесиндә ашкара чыхарырам. Јени кечилән материал да чох вахт дәрседәчә сорушулу, шакирдләрин билији гијмәтләндирилир. Белә олдугда кечилән материал һаггында нөвбәти дәрседә шакирдләрин билијини јохламаға еһтијач галмыр.

Лакин бу, ше'рләри кечиркән мүмкүн дејилдир. Ше'рдә чәтин сөзләрин мә'насы, ше'рин мәзмун вә идејасы вә с. һаггында верилән мә'луматы шакирдин нечә мәнимсәмәсини елә орадача јохламаг мүмкүн олса да, ше'рин нечә әзбәрләнмәсини јохламаг мүмкүн олмур, бунун үчүн шакирдә вахт лазымдыр. Одур ки, шакирдләрин ше'ри нечә әзбәрләмәләри јалныз нөвбәти дәрседә јохлана биләр. Һәм дә мүмкүн гәдәр һамының билијини јохламаг, кимин нечә әзбәрләмәсини тәхминини дә олса, мұәјјән етмәк фајдалы вә лазымлыдыр. Бәс нечә етмәли? Бунлара вахт чатармы?

Мән нәзәрә алырам ки, 8—10 дәгигә әрзиндә ше'ри бүтөв шәкилдә јалныз 3—4 нәфәрә әзбәр сөјләтмәк олар. Галан шакирдләрин данышмасы үчүн вахт чатмаз, билиб-билмәјәчәкләрини дүрүст мұәјјән етмәк олмаз. Одур ки, мән ше'ри һиссә-һиссә шакирдләрин һамысына данышдырырам. Синиф кирән кими вахт итирмәдән тәклиф едирәм ки, сыра илә һәрә ше'рин бир вә ја ики бәндини десин (бәндин сајы ше'рин

һәчминә көрә мұәјјән едилир). Шакирдләр бир-биринин ардынча ше'ри әзбәр дејирләр. Бири гуртаран кими, тәклиф көзләмәдән о бириси башлајыр. Бу да вахта гәнаәт етмәјә имкан верир. Бу заман шакирдләр диггәтли олур, башга ишлә мәшғул олмаға вахт тапмыр, өз нөвбәсинин чатмасыны сәбирсизликлә көзләјирләр.

Шакирдләр кимин кимдән сонра данышачағыны билмирләр. Чүнки сыра һәр дәфә мүхтәлиф истигамәтдә дәјишилир. Мәсәлән, габагдан архаја, архадан габаға, сагдан сола, солдан саға вә јахуд бә'зән дә әлифба сырасы илә.

М. Ә. Сабирин V синифдә кечилән «Охутмурам, әл чәкин» ше'ри 9 бәндән, 48 мисрадан ибарәтдир. Мән бу ше'ри сыра илә 9 нәфәр шакирдә сөјләдирәм (һәрә бир бәндини сөјләјир). Биринчи 9 нәфәр гуртаранда, икинчи 9 нәфәр данышмаға башлајыр. Ше'р чәми 4 дәфә охунур, һәр дәфә дә 3 дәгигә вахт алыр. Демәли, ше'ри 36 нәфәр шакирдин охумасы үчүн чәми 12 дәгигә вахт лазым олур. Беләликлә, ше'ри кимин нә дәрәчәдә билмәси тәхминини дә олса, мұәјјән олунур. Бу ше'р һәчмчә бөјүк олдуғуна көрә һисбәтән чох вахт апарыр. Кичик һәчмли ше'рләрсә лап аз вахт апарыр.

Бу чүр сорғу үсулу јалныз синфин үмуми һазырлығыны јохламаг, шакирдләри диггәтли олмаға, фәал иштирак етмәјә алышдырмаг, онларда мәс'улијјәт һиссини артырмаг, архајынчылығын гаршысыны алмаг мәгсәди дашыјыр.

Бу сорғу илә шакирдин билијини гијмәтләндирмәк дүзкүн олмаз. Белә һалларда билији гијмәтләндириләчәк шакирдләр әввәлчәдән нәзәрдә тутулур. Лазым кәлдикчә онлара әләвә суаллар верилир вә чох сорушулу.

Һекајәнин, тәрчүмеји-һал вә очеркләрин сорушулмасында исе әсасән фронтал суаллардан истифадә едирәм. Шакирдләр ардычыл гурулмуш суаллара мұвафиг чаваблар верирләр. Лазым кәлдикдә исе ајры-ајры һиссә вә епизодлары данышдырырам.

А. Шаиг, Ч. Чаббарлы (V синиф), Низами, М. Ф. Ахундов, Муса Чәлил, М. Горки (VI синиф), М. П. Вагиф, С. Вурғун (VII синиф), Низами, Фүзули, Вагиф, Н. Нәриманов вә башга јазычылары (VIII синиф) һәјатларына даир очерк вә мә'луматлары кечилмәсинә бир саат вахт верилмишдир. Она көрә дә бу мөвзулары һәмин дәрседәчә јекунлашдырыр, тәрбијәи нәтичә чыхарыр, шакирдлрин нечә мәнимсәмәләрини јохлајыр, билијини гијмәтләндирирәм. Бу кими мөвзулары нөвбәти дәрседә сорушмаға чох вахт еһтијач галмыр.

Кечилмәсинә 2 саат вахт верилән «Мәктуб јетишмәди», «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» (V синиф), «Гајчы», «Матрос тоггасы», «Кор кишинин арвады», «Корчакинин Жухрајы азад етмәси» (VI синиф), «Мә'мурун өлүмү» (VII синиф) әсәринин сорушулмасы исә белә олмур. Биринчи саатда һәмнин әсәрләрин мәтни үзәриндә иш апарыр, ифадәли вә изаһлы оху тәшкил едир, мәзмуна даир фронтал суаллар верирәм вә с. Икинчи саатда исә әсәрин идејасы вә сурәтләрин сәчијјәсинә даир ситатлар сечдирир, идејаны мәзмунла бағлы шәкилдә изаһ едир, данышыланлары шакирдләрин нечә мәнимсәдикләрини јохламаг мәгсәди илә суал-чаваб апарырам. Нөвбәти дәрсдә исә әсәрин әсасән идејасыны сорушурам.

Кечилмәсинә 3—4 саат вахт верилән нәср әсәрләриндә исә имкан бир гәдәр кенишдир. Белә ки, јени дәрсин өјрәдилмәси просесиндә шакирдләрин кечмиш дәрсә анд биликләрини дә јохламаг асан олур. Јә'ни әсәрин идејасына даир сорғу апарыларкән мәзмунун нечә мәнимсәнилмәси мүәјјән олунур. Бу һалда кечмиш дәрси сорушмаг үчүн ајрыча вахт сәрф етмәјә еһтијач галмыр.

Шакирд әсәрин идејасына даир суаллара чаваб верәркән мәзмуну билиб-билмәмәси дә ајдын олур. Әкәр шакирд әсәрин идејасыны шәрһ едир, сурәтләри сәчијјәләндирә билирсә, демәли, мәзмуну да јахшы мәнимсәмишдир. Одур ки, мән бу чәһәти нәзәрә алараг, чох вахт әсәрин мәзмунуну сорушмаға ајрыча вахт сәрф етмирәм.

Бә'зи шакирдләр мәзмуну идеја илә гарышыг шәкилдә данышырлар. Мән суаллары да елә гурурам ки, шакирдләр бу чүр данышмағы, јә'ни мәзмун вә идејаны әлағәли сурәтдә шәрһ етмәји өјрәнсинләр, мүстәгил фикир сөјләмәји бачарсынлар вә фәаллашсынлар. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин V синифдә кечилән «Почт гутусу» һекајәси һаггында шакирдләрин билијини јохлајаркән суаллары бу чүр гурурам.

Мүәллим — Новрузәли хана нә кәтирмишди вә бунлары нә үчүн кәтирмишди?

Шакирд — Новрузәли хана тојуг-чүчә, јумурта, ун вә с. кәтирмишди. Она көрә ки, о, өзүнү хана гул һесаб едир вә борчлу билирди. Новрузәли авам олдуғу үчүн белә едирди.

Мүәллим — Хан ону нечә гаршылады?

Шакирд — Хан «...јенә бу нә зәһмәтдир чәкмисән?»—дејәрәк үздә онун гејдинә галан бир адам кими өзүнү көстәрди. Анчаг ону динчәлмәјә гојмајыб тез почта көндәрди. Гәтта она ачыгланды да. Бунлар Вәли ханын мүфтәхорлуғуну, Новруз-

әлиңи исә авамлығыны көстәрир. Әслиндә адамлар арасында мүнәсибәт белә олмамалыдыр вә с.

Мән кечмиш дәрси сорушаркән һәр васитә илә вахта гәнаәт етмәјә вә шакирдләри мүмкүн гәдәр чох ишләтмәјә чалышырам.

Мәсәлән, кечән дәрсә анд суал-чаваб апараркән шакирдин биринә дејирәм ки, өјрәнилмиш лүғәти тахтаја јазсын (лүғәт кечән дәрсдә дәфтәрә јазылмыш олур вә шакирдләр сөзләрин мә'насыны өјрәнирләр). Суал-чаваб гуртардыгдан сонра шакирдләр тахтаја јазылмыш лүғәти нәзәрән кечирир, сөзүн мә'насы сәһв јазылмыш олдуғда ону дүзәлдирләр. Бу үсул шакирдләри фәаллашдырмагла бәрәбәр, чәтин сөзләрин мә'насыны јадда сахламаларына да көмәк едир.

Ше'р сорушуланда исә бир нәфәр шакирдән тәләб едирәм ки, ејни вахтда гафијә вә рәдифләри тахтаја јазсын. Шакирд јазыр. Сорғу гуртардыгдан сонра һәмнин јазылар нәзәрән кечирилир. Беләликлә, һәм гафијә вә рәдиф һаггындакы мә'лумат тәкрар олунур, һәм дә јазан шакирдин бунлары билмәси, ејни заманда ше'ри әзбәр өјрәнмәси мүәјјән олунур. Данышан шакирдләрлә јанашы, јазан шакирдин дә билији гијмәтләндирилир вә вахта гәнаәт олунур.

Мән јени материалы да мүхтәлиф үсулларла мәнимсәтмәјә чалышырам. Бу мүхтәлифлик исә материалын мәзмун вә формасындан ирәли кәлир.

Мән бир гајда олараг, бүтүн жанрлардан олан әсәрләрин тәдриси заманы мәти үзәриндә кениш иш апарырам. Бәдилик һаггында мә'лумат верир, бәдиди сөздән истифадә етмәк јоллары вә нүмунәви оху гајдаларыны өјрәдирәм.

Бу үмуми чәһәтләрлә јанашы, кечилән материалын мәзмунундан, онун бәдиди тә'сир гүввәсиндән асылы олараг, бәзиләринин мәзмунуну һеч данышмыр, јалныз охудурам, бәзиләриндән бир һиссә данышыр, сонра охудурам. Мәсәлән, ше'рин мәзмуну һаггында әввәлчәдән мә'лумат вермәјә еһтијач јохдур. Мәти охунанда онсуз да мәзмун баша дүшүлүр. Одур ки, мән буна артыг вахт сәрф етмирәм. Лакин ше'рин мөвзусу һаггында гыса мә'лумат вермәк фәјдалы олур. Она көрә һәр бир ше'ри кечәндә онун јарандығы тарихи шәраити, јаранмасына сәбәб олан амилләри гысача олараг гејд едирәм. Мәсәлән, VI синифдә Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'рини кечәркән әввәлчә кечмиш Бакы һәјаты, фәһләләрин вәзијјәти, ағаларын, бәјләрин фәһләләрә мәңфи мүнәсибәти һаггында мә'лумат вердикдән сонра гејд едирәм ки, бүтүн

булар гуманист шаир М. Ө. Сабири дүшүндүрмөжө билмээди. Одур ки, шаир «Бакы фәһләлери» ше'риндө һәмнин вәзијәти гәләмә алмышдыр. Инди көрәк шаир фәһләләрини ганыны соран саһибкарларын дили илә нә дејир.

Бундан сонра ше'ри өзүм эзбәрдән дејир, мәтн үзәриндә иш апарыр, нүмунәви оху тәшкил едирәм вә с.

Бундан башга, «Почт гутусу», «Мәктуб јетишмәди» (V синиф), «Гарача гыз» (VI синиф) вә с. бу кими һекајәләрини дә мөвзусу һаггында һәмнин гајда илә изаһат верир, шакирдләрини диггәтини эсәрин мәзмун вә идејасыны дәрк етмәјә доғру истигамәтләндирирәм. Лакин эсәрин мәзмуну һаггында мә'лумат вермирәм. Чүнки буна вахт сәрф олунса, мәтн үзәриндә апарылан ишләр үчүн аз вахт галар. Онсуз да оху просесиндә мәзмун мәнимсәнилир.

Һәр һансы бәдин эсәрин идејасы вә сурәтләрини сәчијјәси һаггында өзүм данышмаздан әввәл бу барәдә суаллар верәрәк шакирдләри дүшүндүрүр, һадисә вә сурәтләрә өз мүнәсибәтләрини билдирмәји тәләб едирәм. Мәсәлән, VI синифдә «Фирузә» һекајәсини идејасыны өјрәдәркән әввәлчә шакирдләрә бу чүр суаллар верирәм.

— Мәммәд евләрини нә үчүн тапа билмирди?

— Көһнә Бакы илә јени Бакынын фәрги нә иди?

— Көһнә Бакынын күчәләри, евләри вә јоллары һаггында Мәммәд нә дејир?

— Кечмишдә нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрини иш шәраитини пис олмасыны нәдән билирик?

— Фәһләләрини шәраити инди нечәдир?

— Јени Бакыда Мәммәди һејрәтә салан нәдир?

— Бүтүн булар нәјин нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир? вә с.

Шакирдләр бу чүр суаллара мұвафиг чаваблар вермәк үчүн фикирләшир, дүшүнүб нәтичә чыхарыр, мүстәгил фикир сөјләмәјә чалышырлар. Бу да онларын фәаллашмаларына сәбәб олур. Әлбәттә, бу суаллар шакирдләрини билијини јохламаг үчүн дејил, јалныз онлары дүшүндүрмәк вә фәаллашдырмаг мәгсәди илә верилир.

Бундан сонра чаваблары јекунлашдырыр, эсәрин идејасыны јыгчам шәкилдә изаһ едир вә тәрбијәви нәтичә чыхарырам. Өзүм данышаркән јери кәлдикчә шакирдләрә мұрачидәт едир, мұәјјән һадисә вә сурәт һаггында өз фикирләрини билдирмәји тәләб едирәм. Эсәрин тәһлили шакирдләрини фәал иштиракы илә бир нөв сөһбәт шәклиндә олур. Мәсәлән, V

синифдә «1905-чи илдә» эсәрини (бир парча) идејасы һаггында сөһбәти бу чүр апарырам.

Мүәллим — Јазычы бу эсәрдә һәр шејдән әввәл, ики гардаш халгын — ермәниләрә азәрбајчанлыларын тарихән дост вә меһрибан гоһшу олмаларыны көстәрмишир. Ким дејә биләр бу ики халгы эсәрдәки һансы образлар тәмсил едир?

Шакирд — Бу ики халгы Аллаһверди вә Имамверди сурәтләри тәмсил едир.

Мүәллим — Бу ики халгын меһрибан гардаш кими јашамалары чар һөкүмәтини хејринә дејилди. Чүнки о вахт һөкүмәтини әлејһинә ингилаби һәрәкат кенишләнирди. Одур ки, чар һөкүмәти гүввәләри зәифләтмәк, беләликлә дә ингилабын гаршысыны алмаг үчүн һијлә ишләдәрәк ики гардаш халгы бир-бири илә вурушдурурду. Әслиндә бу вурушманын сәбәбини онларын әзләри дә билмирдиләр. Инди ким дејә биләр, бу барәдә Аллаһверди вә Имамверди нә дејирләр?

Шакирд — Аллаһверди дејир ки, аллаһ буларын евини јыхсын, јыхдылар мәхлуғун евини. Имамверди исе ондан сорушур ки, доғрудан да бу нә ишдир, буну һансы «ағыллы» еләди? Бу заман Аллаһверди она белә чаваб верир: «Һеч билмәк олур ки, нечә ишдир? Мәнә нә дүшүб кәлим сәнинлә әлбәјаха олум?» вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу үсулдан истифадә етдикдә шакирдләр фәаллашыр, диггәтли олур, габагчадан ситатлар сечмәјә мараг көстәрир вә беләликлә дә бүтүн данышыланлары јахшы мәнимсәјиб јалда мөһкәм сахлаја билирләр.

Мән шакирдләри кәркин зеһни фәалијјәт көстәрмәјә алышдырыр, дәрсин һәр бир дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырам. Гәнаәт олунмуш вахт һесабына исе ифадәли вә бәдин оху апарыр, әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'лумат верирәм.

Шакирдләрини билијини бүтүн дәрс просесиндә ашкара чыхарыр вә дәрсин сонунда гижмәтләндирирәм. Белә олдугда шакирдләр диггәтлә гулаг асыр, башга ишлә мәшғул олмаға чәсарәт етмир, дәрсдә фәал иштирак едирләр. Шакирдләрини билијини гижмәтләндиәркән онларын үмуми һазырлығы вә фәаллығы илә јанашы, әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш мә'луматлары вә лүгәти өјрәнмәләрини, ифадәли гираәт габилијјәтләрини дә нәзәрә алырам. Бу үсулдан истифадә олунмасы шакирдләрини мәсулијјәт һиссини даһа да артырыр, онларын әләвә мә'луматлары өјрәнмәләринә, өз оху вә ишт мәдәнијјәтләрини икишәф етдирмәләринә бөјүк тәсир едир.

Н. МЭММЭДОВ,
Ү. Һачыбәјов адына Нахчыван шәһәр
I нөмрәли орта мәктәбин әдәбијат
мүәллими.

IX—XI СИНИФЛӘРДӘ ИНША ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мәктәпләрдә апарылан јохлама јазы ишләринин тәлим вә тәрбијә әһәмијјәти чох бөјүкдүр. IX—XI синифләрдә апарылан инша јазылар шакирдләрин билијини, јарадычылығыны, өз фикирләрини мүстәгил олараг әдәби дилдә ифадә етмәк бачарығыны артырыр.

Мән дәрә илинин әввәлиндән шакирдләри програм материалы илә таныш едирәм. Синифдә инша јазы апармаг үчүн чидди һазырлыг иши апарыр, һәр һансы бир мөвзүјә даир инша јазачагларыны әввәлчәдән шакирдләрә билдирирәм.

Инша јазыја һазырлығын әсас шәртләриндән бири дә јазылачаг мөвзүјә даир материалы шакирдләрин дәриндән гаврамаларыдыр. Бундан башга шакирдләр синифдәнхарич охудуглары әләвә әдәбијатдан да дүзкүн нәтичә чыхармалыдырлар. Бу јол онларда сөз еһтијатынын артмасына, охудуглары бәдин әсәрләрдән нәтичә чыхармаг бачарығыны мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

Дәрә дедијим IX—XI синифләрдә синиф вә ев иншаларыны нә заман апарачагымы әввәлчәдән планлашдырырам.

Инша јазы үчүн шакирдләрә мүстәгил план тутдурурам. Тәртиб олуиуш планы дәринләшдирмәк үчүн синифдә суалчаваб апарыр, шакирдләрин јазылачаг мөвзуну мәннимсәдикләринә јәгинлик һасил етдикдән сонра инша јазыја башлајырам.

Инша јазыда шакирдләрә мәсләһәт верирәм ки, онлар ајдын, садә диллә өз фикирләрини ифадә етсинләр.

IX—XI синифләрдә апарылан инша јазы мөвзуларындан бир нечәсини нүмунә үчүн верирәм:

IX синиф.

1) Н. Кәичәвинин әсәрләриндә әмәкчи инсан сурәтләри.

2) М. Фүзули лирик бир шаир кими.

X синиф.

1) М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәриндә Иран деспотизминин ифшасы.

2) С. Ә. Ширванинин јарадычылығында дин хадимләринин тәнгиди.

XI синиф.

1) Н. Мейдинин «Абшерон» романында кәич нефтчи сурәтләри.

2) Мухтар республикамыз 40 илдә.

3) Севдијим әсәрин гәһрәманы вә с.

Әләвә олараг ев инша јазылары үчүн тәртиб олуиуш план әсасында шакирдләрә мөвзулар верирәм. Ев иншасында «мүчәррәд» мөвзулар кениш јер вермәклә һәр һансы бир материалдан истифадә етмәләрини тапшырырам. Ев иншасыны 4—5 сәһифә јазмаларыны мәсләһәт көрүрәм. Ардычыл олараг апарылан ев иншасы шакирдләрин хәттинин јахшылашмасына чох көмәк едир. Бу һал шакирдләрин нәзарәтсиз ишләмәләринә вә хүсусилә онларә етибар едилдијинә инам јарадыр. Синифдә апарылан инша јазы заманы шакирдләр тәк-тәк отурурлар. Шакирдләрин 5—10 дәгигә фикирләшмәләринә ичазә верирәм. Бир гајда олараг 2 дәрә саатында инша јазы баша чатдырылыр. Шакирдләрин савад дәрәчәләриңдән вә јазылмасы мәсләһәт көрүлән мөвзунун онлар тәрәфиндән нечә мәннимсәнилмәсиндән асылы олараг, 5—6 вә бәзән 8 сәһифә јазан шакирд олур.

Бир гајда олараг мән инша јазы үчүн үч һиссәдән ибарәт план тутулмасыны мәсләһәт көрүрәм.

I. Кириш.

а)

б)

II. Әсас һиссә.

а)

б)

в)

III. Нәтичә.

Шакирдләр мөвзүјә даир план тәртиб едирләр. Онларә мәсләһәт көрүрәм ки, инша јазыда планын тәләбини нәзәрә алмагла, мәнтиги ардычыллығы көзләсинләр, образларын тәһлилинә кениш јер вермәклә үмуми нәтичә чыхармагы бачарсынлар.

Мэн, октябр аянда X синиф шакирди Флора Гурбанованын «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кэвакиб» эсериндә Иран деспотизминин ифшасы» мөвзусунда жазы ишиндә тутдуғу планы олдуғу кими верирәм.

I. Кириш.

а) М. Ф. Ахундовун дөврү һаггында гыса мә'лумат.

II. Эсас һиссә.

а) Шаһ Аббас вә онун зүлмү.

б) Јусиф Сәррач вә онун јени реформасы.

в) Јаланчы астролокија елминин тәнгиди.

III. Нәтичә.

а) Јазычынын мәгсәди.

Бә'зән елә олур ки, жазы просесиндә шакирдләр онлара ајдын олмајан бир сөзү вә ја фикри сорушмалы олурлар. Бу заман мән онлара фәрди јолла көмәк едирәм. Верәчәјим чавабы башгалары ешитмир. Синфә мүрачиәт едәрәк мәсләһәт верирәм ки, фактларла әсаслансынлар, тәкрар вә үслуб сәһвләринә јол вермәмәк үчүн грамматик гајдалара әмәл етсинләр.

X синифдә 37 нәфәр шакирддән һазырда 6 нәфәри мүстәгил инша јазмаг вәрдишинә кифајәт гәдәр јијәләнмәдији үчүн онларла әләвә жазы ишләрнә апарырам. Һәмин иншада бурахдығлары сәһвләри мүәјјәнләшдирир вә арадан галдырмаг үчүн чидди сә'ј көстәрирәм.

Инша жазыларын апарылмасы илә јанашы жазы ишләрнин тәсһини вә тәһмили үзәриндә дә чидди дајанмаг лазымдыр.

Мән жазы ишләрнин јохлајаркән әввәлчә инша жазы үчүн јахшы вәрдиш газанмајан шакирдләрнә дәфтәрләрнин јохлајырам. Бурахдығлары сәһвләри групплашдырыр вә ајрыча дәфтәрдә гејд едирәм; сонра исә башга дәфтәрләрнә јохлајырам. Мән инша жазылары јохлајаркән конкрет рә'ј дә жазырам.

Мәсәлән, «јазы иши план үзрә ардычыл гурулмушдур, елми сәһвә јол верилмәмиш; чүмләләр бәдин вә долғундур; инша жазыда бир имла сәһвинә јол верилиб. Јазы ишинә әдәбијјатдан 5, Азәрбајчан дилиндән 5 гијмәт верилир».

Тәһлил заманы билдирирәм ки, һәр кәс жазылмыш рә'ји охусун вә бурахдығы сәһвләри мүәјјән етсин. Бу просесдән сонра бурахылмыш сәһвләр үзәриндә иш апарырам.

БУ ҚИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҢӘТ БИЛИРИК

Шакирдләрдә елми-атеист дүнјабахышы тәрбијә етмәк үчүн әдәбијјат мүәллимләри һәм синифдә кечдији дәрсләрдән, һәм дә синифдәнхариш мәшгәлә нөвләриндән мәгсәдәүјгүн шәкилдә истифадә етмәли вә она наил олмалыдырлар ки, шакирдләрнә шүүрунда тәсадүф едилән көһнәлик галығлары, дини мөвһумат ләғв едилсин.

Идеоложи чәһһәнин өн сыраларында кедән һәр бир совет мүәллими партија вә һөкүмәтинзини көстәришләрнин нәзәрә алыб шакирдләрә коммунист әхлагы сифәтләрнин ашыламаг вә онлары дини хурафат әлејһинә, елми дүнјабахышы руһунда тәрбијәләндирмәк үчүн Јери кәлдикчә мисалларла ајдынлашдырмалыдыр.

Буун үчүн мүәллимләр динин елмә зидд олдуғуну ифша едән әдәбијјаты дам изләмәли, ондан истифадә етмәли, Јери кәлдикчә буну да ушағларла чатдырмалыдыр.

Бу мә'нада Азәрнәшрин Јахын күнләрдә нәшр едиб сатыша бурахдығы, елми-атеизм мөвзусунда жазылмыш беш Јени китабчанын мөзмуну илә мүәллимләримзини таныш едирик.

«ДИН ВӘ ОНУН МӘНШӘЈИ»

«Елми атеизм китабханасы» серијасындан олан бу китабчалардан һәр бириндә динин елмә зидд олдуғу ифша вә тәнгид олунур.

«Дин вә онун мәншәји» китабчасында дин нәдир? суалы верилир. Чаваб олараг мүәллиф жазыр ки, бу суал әтрафында узун әсрләр боју дин хадимләри илә елм хадимләри арасында чидди фикир ихтилафлары олмуш, кәскин мүбаризәләр кетмишдир. Дин хадимләринә, руһаниләрә көрә дин инсанларда анаданкәлмә бир һиссдир, куја инсан анадан диндар доғулур...

Марксизмин јаранмасы илә бүтүн ичтиман һадисәләр, о чүмләдән динин мәншәји, маһијјәти, ичтиман ролу мәсәләләри елми шәкилдә ајдынлашдырылмышдыр.

Мә'лумдур ки, инсан тәбиәти дәрк едир вә ону өз мәнәфејһинә үјгүн шәкилдә дөјишдирир. Лакин инсанын тәбиәти дәрк етмәси, тәбиәтин сирләрнин ашкара чыхарыб, онун ганунаујгунлуғларыны көшф етмәси олдуғча мүрәккәб, чохчәһәтли бир просесдир. Инсан харишчә аләмни мүхтәлиф формаларда дәрк едир. Елм, фәлсәфә, инчәсәнәт, әхлаг, сијаси вә һүгүги идејалар, һабелә дин ичтиман шүүр формаларыдыр. Демәк, бир ичтиман шүүр формасы кими дин дә харишчә аләмни, чәмијјәтин мүдриш һәјат шәраитинин инсанларын башында ин'икасындан башга бир шеј дејилдир. Инсанларын узун бир дөврә малик олан һәјат тәчрүбәси, һабелә елмләрнә инкишафы гәти сурәтдә сүбүт етмишдир ки, инсан анадан һеч дә һазыр идеја, әхлаг вә јахуд дини һисс илә доғулмур. Лакин дин ичтиман шүүрун дикәр формаларындан тамамилә фәргләнир, оңун өзүнә мәхсус епесифик хүсусијјәти вардыр.

Дин ичтимаи шурун башга формаларындан фэргли олараг харичи алэмини инсанларыи шурунда фантастик, тэһриф олунмуш ин'икасыдыр. Дин, инсанларыи реал һэҗат шэраитини, тэбиэт вэ чэмийәт һадисэлэрини јанлыш шәкилдә изаһ едир. Дини фантазија инсанларыи реал варлыгдан узаглашдырыр, онун јарадычылыг вүс'этини, ирадәсини зәифләдир. Дини фантазија адәтәи фөвгәл'тәбини гүввәләрини фәалијәтинә, гүдрәтинә даир ағласыгмаз, әсассыз рәвәјәтләрини үдурүлмәсыдыр...

Елмдә, инчәсәнәтдә олан фантазијалар объектив варлыгдан доғур вэ бу варлыга әсасланыр. Бу чүр фантазијалар һадисэлэрини тәбиет кедишини, чәмийәтин объектив инкишафыиыи мејлини дүзкүн әкс етдирмәклә, инсапларыи прәлијә, кәләчәјә чагырыр, онларыи јени-јени көшфләрә, ахтарышларыи руһландырыр...

Китабчаныи мүәллифи Ф. Көчәри јолдашдыр.

«ЕЛМ ДИНИ МӨЧҮЗЭЛӘРИ РӘДД ЕДИР»

Китабчада бир-бирини рәдд едән вэ бир-бири илә кәскин мүбаризә апаран ики әкс бахышлар системи—елми вэ дини дүнјабахышларыи бир-биринә гаршы гојулур. Динни чүрүклүјү ифша олунур.

Китабчаныи мүәллифи П. Маһмудов јолдашдыр.

«ӘМӘК ВЭ ДИН»

Мүәллифи А. Әһмәдов јолдаш олан бу китабчада адамларда елми дүнјабахышыиыи формалашмасында әмәјин бөјүк ролундан бәһс олунур. Јени инсаныи тәрбијә едилиб јетиширилмәсиндә ичтимаи-фајдалы әмәјин әсас олдугу көстәрилик. Бунуи јанашы олараг динни әмәјә мәнфи мүнасибәти фактлар әсасында тәнгид олунур.

«ДИНИ НИССЛӘР ЫАГГЫНДА»

Һәмни әсәрдә сон илләрдә Азәрбајчаныи бир сыра рајонларында апарылан социоложи тәдгигатыи материалларына, бир чох ибадәтханларда вэ с. јерләрдәки психоложи мүшаһидәләрә, һабелә диндарларла, зәһмәткешләрлә, кәчләрлә, төблигатчыларла кечирилән сөһбәтләрә, атеизм кечәләриндәки суал-чавабларла вэ диндарлар арасында апарылан фәрди ишә әсасланыр. Дин ифша олунур. Дини һиссләрини марксист-ленинчи изаһы верилир. Дини һисс вэ дини горхуја, онларыи һәр бир шәраитдә тәзаһурләринә гаршы мүбаризәјә, елмә, коммунизм идеолокијасына јабанчы олан дини идеолокијаныи ифшасына, хүсусән динни тәнгидинә, онун һазыркы доврдә вурдугу зәрәрин изаһына даһа кениш јер верилир. Һәмчини һәр бир совет адамыиыи елми дүнјабахышыиыи формалашмасына чалышмагла, мөвһуматдан, кечишин бүтүн галыгларындан онларыи шуурлу сурәтдә узаглашмасына бөјүк әһәмијәт верилир.

Әсәрин мүәллифи А. Бәхтијаров јолдашдыр.

«ДИНИ АЈИНЛӘР ВЭ ХАЛГ АДӘТЛӘРИ ЫАГГЫНДА»

Бу китабчада адәт вэ ән'әнә аңлајышыиыи мәзмуну изаһ олунур. дини адәт вэ ән'әнәләрлә мүтәрәгги халг адәт вэ ән'әнәләрини арасындакы фәрг шәрһ едиллир вэ дини адәтләрини зәрәри көстәрилик. Әлкә-

мизин дикәр халглары кими Азәрбајчан халгыиыи да узун әсрләрдән бәри ән јахшы ән'әнәләриндән бири әмәксевәрлик олдугу фактлар әсасында сүбүт олунур. Мүәллиф фикрини јекунлашдырагаг јазыр ки, кечмишин халг адәти вэ ән'әнәләриндән истифадә едилмәсиндә әсас мө'јар совет адамларыиыи индики һәјат вэ мәншәти үчүн, коммунист тәрбијәси үчүн онларыи нә дәрәчәдә әһәмијәтли олуб-олмама-сыдыр. Әкәр кечмиш адәт вэ ән'әнәләрини мәзмунунда мүтәрәгги чәһәтләр, бу күн үчүн дә өз әһәмијәтини сахлајан үнсүрләр үстүнлүк тәшкил едирсә, мәнз бәлә адәт вэ ән'әнәни даһа да зәнкинләшдириб сахламаг лазымдыр. Белә етдикдә биз сөзүн әсил мәнәсында көһнә олан адәт вэ ән'әнәләри даһа да сүр'әтлә сыхышдырыб арадан чыхара биләрик.

Китабчаныи мүәллифи М. Сәттаров јолдашдыр.

«КИТАБХАНА-БИБЛИОГРАФИЈА ТЕРМИНЛӘРИ ЛҮГӘТИ»

Генералныј каталог—үмуми каталог, гигиена кинги—китаб кинијенасы, выставка печати — мөтбуат сәркиси, карточка подписчика — абунәчи карточкасы, отделение рукописей—әлјазмалар шө'бәси... бу мө'лумат Азәрбајчан ССР ЕА Рәјасәт һәјәти јанында Терминологкија Комитәси тәрәфиндән тәсдиг едилмәклә нәшр олунмуш «Китабхана-библиографија терминләри лүгәти»ндән көтүрүлмүшдүр.

Һәмни лүгәт бу вахта гәдәр Азәрбајчан дилиндә ишләнмәмиш олдугу үчүн бу саһәдә илк тәшәббүс сајылыр.

Бу лүгәтдә үч минә гәдәр термин верилмишдир. Бунлар әсасән китабханачылыг, библиографија терминләриндән ибарәтдир. Буну да билмәк лазымдыр ки, китабханачылыг, библиографија иши елмин бүтүн саһәләри илә, хүсусән әдәбијатшүнаслыг, дилчилик, нәшријат, полиграфија саһәләри илә әлағәдар олдуғундан бураја елә мүштәрәк терминләр дә дахил едилмишдир ки, онлардан һәм китабхана-библиографија саһәсиндә, һәм дә елмин дикәр саһәләриндә истифадә олунур.

Лүгәтдә бә'зи идарә, мүәссәсә адларыиыи, мәсәлән: мөтбәә, китаб палатасы, дөвләт нәшријаты, мәркәзи китабхана, үмуми китабхана, өлкәшүнаслыг китабханасы вэ с. кими сөзләр вардыр. Лүгәтә дүнја халгларыиыи әксәријәтинин дилләриндә ишләдилән бәјнәлмиләл терминләрини олдуғу кими дахил едиллиб сахланылмасы, бир сыра терминләрини исә Азәрбајчан дилиндә гаршылыгы јарадылмасы мүсбәт чәһәтләрдән сајылмалыдыр.

Лүгәтин сөзлүјүнүн тәртиндә библиографија, китабханачылыг саһәсиндәки китаблардан, журналлардан, мөвчуд олан мүвафиг терминологки лүгәтләрдән истифадә олунмушдүр.

Терминләр лүгәтдә әлифба сырасы илә — әввәлчә русчасы, сонра Азәрбајчан дилиндәки гаршылыгы верилмишдир.

Лүгәти Ә. Н. Гәһрәманов вэ Ф. Ә. Гәһрәманов тәртиб етмишләр.

«МОРФОЛОКИЈАНЫИ ТӘДРИСИНДӘ УСЛУБИЈАТ ИШЛӘРИ»

Јетишмәкдә олан кәч коммунист нәслини һазырландыгы мүәсир мөктәбдә шакирдләрин савадлы вэ зәнкин ийтгә јијәләнмәләринә панл олмаг мөктәб вэ мүәллимләримизин гаршысында дуран ән башлыча вәзифәләрдән биридир.

Шакирдләрнин шифаһи вә җазылы нитгинин инкишаф етдирилмәсиндә үслубиҗат мәшгәләләринин дә әһәмиҗәти вар. Шакирдләр Азәрбајҗан дили дәрсләриндә дүзкүн чүмлә гурмаг вә һәмнин чүмләләри рабитәли шәкилдә бирләшдирмәк јолларыны әмәли сурәтдә өјрәтирләрсә, бунун үчүн төкчә грамматик гәјдаларын өјрәдилмәси кифәјәт дејилдир. Шакирдләрә грамматик гәјдалардан даһа чох практик характерли үслуб нормалары өјрәдилмәлидир. Грамматик гәјдаларын өјрәдилмәси дә нитг инкишафыны тәмин етмәк мәгсәдини күдмәлидир. Лакин Јадда сахламаг лазымдыр ки, шакирдләрә әввәлчә практик характерли грамматик гәјдалары вә анлајышлары, даһа сонра исә һәмнин билик әсасында әмәли характерли үслуб нормаларыны өјрәтмәк лазымдыр.

Мәктәб һаггындакы Ганундан сонра Азәрбајҗан дили програмында бир еыра дәјишикликләр едилмиш, дилин әмәли характери даһа чох јүксәдилмишдир. Инди мәктәбләрдә Азәрбајҗан дили дәрсләриндә практик характерли материалла хејли үстүлүк верилир. Лакин бунула јанашы олараг мәктәбләримиздә Азәрбајҗан дили дәрсләринин мәзмунунда үслубиҗат мәсәләләри вә биләваситә нитг инкишафына көмәк едә биләчәк мәсәләләр даһа чох јер тутмалыдыр. Лакин бу чәһәт һәләлик дәрлик вә програмларымызда төләб олундуғу гәдәр өзүнә јер тутмур. Бу чәһәтдән мүәллимләр мүәјјән чәтвилкләрлә гаршылашмалы олурлар.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шөбәси үслубиҗат мәшгәләләринин әһәмиҗәтини нәзәрә алараг «Морфолокијанын тәдрисиндә үслубиҗат ишләри» адлы методик китабча нәшр етмишдир. Бу китабчада мүәллиф әсасән V—VIII синиф шакирдләринә үслубиҗата даир вериләчәк мәлуматын тәхмини мәзмунуну вермәјә чалышмышдыр.

Һәмнин китабча кириш һиссәдән, «Исим бәһсинин тәдрисиндә үслуб мәсәләләри», «Сифәтин өјрәдилмәсиндә үслуб мәсәләләри», «Әвәзликләрин нитгдәки әһәмиҗәти», «Фе'л бәһсиндә үслуб мәсәләләри», «Фе'ли бағламалардакы үслуби imkanлар һаггында», «Зәрфләрдән нитгдә дүзкүн истифадә етмәји бачармаг дәгиглији тәмин едир» вә «Рабитәли нитгдә бағлајычыларын үслуби ролу» бәһсләриндән ибарәтдир.

Һәмнин методик китабчанын мүәллифи педагожи елмләр намизәди Н. Балыјев, редактору педагожи елмләр намизәди В. Әһмәдовдур.

«КОММЕНТАРИЛИ ЧАЛЫШМАЛАР ВӘ КОММЕНТАРИЛИ ЈАЗЫ»

Мәктәб һәјатынын илк мәрһәләсиндә ушагын җазылы вә шифаһи нитгинин инкишафы әсасән ибтидаи синифләрдә ишләјән мүәллимләрин билик вә бачарыгындан, сәј көстәрмәләриндән, һәр бир ушагын нитг хүсусиҗәтини әтрафлы өјрәниб она дүзкүн јанашмаларындан чох асылыдыр.

Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, орфографија тәлими саһәсиндә имла җазыларын, хүсусилә хәбәрдарлыглы вә изаһлы имлаларын бөјүк әһәмиҗәти вардыр. Сон илләрдә габагчылы совет мүәллимләринин тәчрүбәси орфографија тәлими саһәсиндә комментарийли

җазылар вә тәдрисләрин даһа бөјүк әһәмиҗәтә малик олдуғуну сүбүт етмишдир. Комментарили җазы изаһлы, шәрһли җазыдыр. Бу мәнада комментарийли җазы хәбәрдарлыглы вә изаһлы имлаја јахынлашыр, лакин оларын ејин дејилдир.

Педагожи елмләр намизәди Ј. Кәримов комментарийли җазынын хәбәрдарлыглы вә изаһлы имладан үстүлүҗү нәдәдир? суалына чаваб олараг җазыр ки, изаһлы имла җазаркән шакирдләр сәһвә јол верирләр, сонра һәмнин сөзләрин җазылышыны изаһ едир вә сәһвләрини дүзәлдирләр. Хәбәрдарлыглы имлада шакирдләрин сәһвә јол верәчәкләри күман едилән һаллар әввәлчәдән хәбәр верилир. Шакирдләрин сәһвә бурахмамалары үчүн әввәлчәдән тәдбир көрүлүр. Комментарили җазыда исә изаһат, шәрһ, көмәк җазыдан әввәл вә ја сонра дејил, елә җазы процесиндә верилир.

Комментарили җазынын кедиши процесиндә һәр чүмләдәки сөзләри шакирдләрдән бири шәрһ едир, бүтүн синиф җазыр.

Җазы бу үсулла апарылдыгда сәһвләр тезликлә арадан галдырылыр. Чүнки комментарийли җазы там шүүрлулүг принципинә әсасланыр.

Комментарили җазыда шакирдләрин Азәрбајҗан дили дәрсләриндә әлдә етдикләри нәзәри биликләр практика илә әјани шәкилдә бирләшир. Шакирд җаздыгы мәтин үзәриндә мүшаһидә апарыр, ону төһлил едир, грамматик гәјданы ајры-ајры сөзләрин җазылышына тәтбиғ едир.

Бүтүн бу мәсәләләрдә мүәллимләрә јахындан көмәк көстәрмәк мәгсәди илә Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији «Комментарили чалышмалар вә комментарийли җазы» һаггында бир методик китабча нәшр етмишдир. Бу китабчада Липетск вилајәти мүәллимләринин габагчылы иш тәчрүбәсиндән бәһс олунур.

Китабчадакы материаллар Липетск Педагожи Институтунун педагогика вә психолокија кафедрасынын мүдири К. Москаленко («Комментарили чалышмалар вә комментарийли җазынын апарылмасы јоллары һаггында») вә педагожи елмләр намизәди З. Романовскаја тәрәфиндән («Комментарии җазы орфографик савадлылыға шүүрлу сурәтдә јијәләнмәк үсулудур») җазылышы мөгаләләрдән тәрчүмә едилмишдир.

Мөгаләләри әмәкдар мүәллим Ә. Јеканлы, педагожи елмләр намизәдләри В. Әһмәдов вә Ј. Кәримов тәрчүмә етмишдир. Азәрбајҗан дилинин хүсусиҗәтләри илә әлағәдар олараг Јухарыда адлары чәкилән ики сонунчу јолдашлар тәрәфиндән мүвафиғ дәјишикликләр вә әләвәләр едилмишдир.

«МҮАСИР АЗӘРБАЈҢАН ДИЛИНИН ЛҮГӘТ ТӘРКИБИ»

Һәр бир дилин өзүнә мөхсус лүгәт тәркиби вардыр ки, бу да узун тарихи инкишаф процесинин мөһсулудур. Дилин лүгәт тәркиби дил үчүн зәрури материалдыр. Бу материалдан сөз бирләшмәләри, чүмләләр јарадылыр. Лакин дилин лүгәт тәркиби һәлә аз тәдгиг олунмуш, бундан бәһс едән елм дә һәлә лазыми шәкилдә формалашмамышдыр. Бунун үчүн мүасир дөврдә дилин лүгәт тәркибинин дүзкүн тәдгиг олунмасы, бу саһәјә анд елмин јарадылмасы совет дилчилијинин һазырда гаршысында дуран әсас мәсәләләрдәдир.

Дилин лүгәт тәркибинин кениш вә дәрин тәдгиги үчүн һәр шөйдән әввәл дилин лүгәт тәркибинә дахил олан вәһидләрин кәмијјәтнин, буиларын мовгәјини вә ролуну мӯәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бу мәнада А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајҗан дилинин лүгәт тәркиби» китабчасы диггәти чәлб едир.

Бу китабчада дилин лүгәт тәркибинин бәзи әсас мәсәләләри гыса шәкилдә изаһ олунур.

Һәмнин китабча «Бир нечә сөз»дән, «Азәрбајҗан дилинин лүгәт тәркиби», «Дилин лүгәт тәркибиндә әсас лүгәт фондунун башлыча олмасы», «Азәрбајҗан дилинин лүгәви вәһидләри», «Азәрбајҗан дили лүгәт тәркибинин совет дәврүндә зәнкншләшмә мәнбә вә јоллары» параграфларындан ибарәтдир.

Китабчанын соунда гыса библиографик мәлумат да верилмишдир.

«ШАКИРДЛӘРДӘ СОСИАЛИЗМ ҺУМАНИЗМИ ТӘРБИЈӘСИ»

Јени инсанын тәрбијә едиллиб јетишдирилмәси коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы вә коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринин инкишаф етдирилмәси илә сых сурәтдә әлағәдардыр. Совет адамларынын шүүрлүлүг дәрәчәси јүксәлдикчә коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында, коммунист әмәји формаларынын вә јени ичтимаи мүнәсибәтләрин инкишафында онларын јарадычылыг фәаллыгы даһа да артыр.

Мәһз буна кәрә дә Сов.ИКП зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсини һәмнишә олдуғу кими, инди дә өзүнүн мүнһүм вәзифәләриндән бири һесаб етмәклә, она олкәминдә коммунизм чәмијјәти гурмаг вәзифәси илә гырылмәз сурәтдә әлағәдар олан бир мәсәлә кими бахыр.

Әхлаги сафлыг, мәһәви зәнкншлик вә физики камиллик кими нәчиб инсани сифәтләри аһәнкдар сурәтдә өзүндә бирләшдирән јени инсанын индидән тәрбијә едиллиб јетишдирилмәси ән мүнһүм вәзифәләрдән биридир.

Јени инсанын формалашмасында әхлаги тәрбијәнин әһәмијјәти хүсусилә бөјүкдүр.

Кәңч нәслин мәктәбләримиздә јијәләндији ән вачиб сифәтләрдән бири дә һуманизмдир. Социалист һуманизми инсан ләјагәтини һөрмәт етмәји, адамлардан бир-биринә гајгы илә јанашмагы тәләб едир. Инсана гајгы көстәрмәк ичтимаи мүнһүндә, әмәк процесиндә јараныр. Социалист һуманизми инсана инам вә етибар етмәји нәзәрдә тутур.

Инсана инам вә етибарла јанашы социалист һуманизми инсанларә јүксәк тәләбләр вермәји дә нәзәрдә тутур. Бу тәләбләр бөјүк совет педагогу А. С. Макаренконун педагожи системиндә мүнһүм јер тутур. О дејирди ки, бизим ушаглар садчә кул-чичәк дејилдир. Бизим ушаглар кул достәләри дејил, көзәл алма бағдыр. Белә багы севмәк, она гајгы көстәрмәк олмәз. Һәмнин багда ишләмәк, гурумуш гападлары кәсмәк, алағ отларыны тәмизләмәк, ағачларын дибини бошалтмаг лазымдыр. Јалһыз чичәкләри ијләмәклә кифәјәтләнмәјини, әлининә гајчы, бел, кәрки алыб һәмнин багда ишләјини.

Һуманизм тәрбијәси «Инсан инсана дост, јолдаш вә гардашдыр», «Һәр кәс һамы үчүн, һамы һәр кәс үчүн» кими бөјүк принципләри һәр бир инсанын өз әмәли фәалијјәтиндә һәјата кечирмәсини нәзәрдә тутур.

Бүтүн јухарыда гејд етдијимиз шакирдләрин социалист һуманизми тәрбијәси республикамызын габагчыл мәктәбләриндә һәм тәлим, һәм дә синифдәнхарич ишләр процесиндә һәјата кечирилди. Бу бөјүк вә шәрәфли вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә мӯәллимләрә јахындан көмәк етмәк мәгсәди илә «Маариф» нәшријјаты Ј. Талыбовун «Шакирдләрдә социализм һуманизми тәрбијәси» китабчасыны нәшр етмишдир.

Охучуларә тәгдим олунан бу китабчада коммунист әхлагынын әсас чәһәтләриндән олан һуманизм тәрбијәсиндән, онун мәктәбләрдә һансы јолларла тәрбијә олунмасындан бәһс олунур. Инсанларын ичтимаи нәтеһсал фәалијјәтиндә вә шәхси һәјатында, мәктәбдә һуманизм тәрбијәсинин ојнадыгы бөјүк ролундан данышылыр.

Һәмчинин, китабчада шакирдләрин социалист һуманизми тәрбијәсинин маһијјәти, мәзмуну, вәзифәси изаһ олунур, бу тәрбијәнин јоллары, методлары көстәрилди.

Китабча «Бир нечә сөз»дән, үч фәсилдән ибарәтдир.

«ШАКИРДЛӘРИН СОСИАЛИСТ БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИ ТӘРБИЈӘСИ»

Мәктәбләри социалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк, ССРП халгларынын милли тәркибинин бејнәлмиләл олдуғуну аңлатмаг демәкдир. Гаршылыглы гардашлыг көмәји нәтичәсиндә һәр бир-милли республиканын инкишаф вә тәрәгги етдијини, Вәтәнимизни гүдрәтинин күндән-күнә артыдығыны онларә баша салмаг демәкдир. Бу дедикләримиз мәктәбләрдә һәм тәлим, һәм дә синифдәнхарич ишләр процесиндә һәјата кечирилди. Мӯәллимләр тәлим вә тәрбијәнин вәһид педагожи процес олдуғуну нәзәрә алараг, һәр бир фәннин тәлиминдә шакирдләрин социалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәсинә хүсуси гајгы илә јанашырлар.

Бу чәһәтдән һәр бир фәннин тәлими процесиндә, шакирдләрин бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинә хидмәт едән фактлар вардыр. Хүсусилә әдәбијјат, тарих, рус дили, харичи дилләр, чографија вә диқәр фәнләрин тәдрисиндә шакирдләрин бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинә даһа кениш имканлар вардыр. Педагожи елмләр наһизәди Ј. Р. Талыбовун јаздыгы вә јахын күнләрдә нәшр олунмуш «Шакирдләрин социалист бејнәлмиләлчилији тәрбијәси» адлы методик китабчада һәмнин мәсәләдән бәһс олунур.

Мӯәллиф гаршысына гојдуғу вәзифәнин шәрһи илә әлағәдар оларәк мәктәбләримиздә чалышан габагчыл мӯәллимләрин иш тәчрүбәсиндән дә нүмунәләр вермишдир.

Һәмнин методик китабчаны Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијини тәдрис-методика шөбәси нәшр етмишдир.

«МӘКТӘБИН ТӘДРИС ИШИИДӘ КИНО»

Тәлимни әмәклә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә мөһкәм әлағәләндирилмәси орта мәктәбдә тәлим вә тәрбијәнин әсас принципи кими ирәли сүрүлмүш вә бу сәһәдә бир сыра көркәмли мӯәф-фәијјәтләр әлдә едилмишдир.

25 гәп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1965